

Dones i pèrdua: l'experiència d'acompanyament psicosocial a supervivents de dol traumàtic per l'ocupació d'Israel a Palestina

Dones i pèrdua: l'experiència d'acompanyament psicosocial a supervivents de dol traumàtic per l'ocupació d'Israel a Palestina

---

Pamela Urrutia Arestizábal

Escola de Cultura de Pau - Associació Hèlia

Abril del 2024

Agraïments: A les participants al grup de suport a dones en dol de Nablus que van compartir generosament les seves doloroses experiències. A l'equip de Women's Studies Centre (WSC), pel seu extraordinari treball i calidesa. A la traductora i intèrpret Mala' Seddeq Barakat per la seva indispensable col·laboració.

Fotografia de portada: Salam Almaslamani

La imatge forma part de l'edició 2024 del projecte «Correspondències», un intercanvi fotogràfic entre dones en situació de violència masclista a Palestina i Catalunya.

Disseny: Lucas Wainer Mattosso

Es permet la reproducció total o parcial, la distribució i la comunicació pública de l'obra, sempre que no sigui amb finalitats comercials i sempre que es reconegui l'autoria de l'obra original. No es permet crear obres derivades.

Aquesta publicació s'ha dut a terme en el marc del projecte «Protecció integral des de la perspectiva de gènere de les dones exposades a violències múltiples (Cisjordània, Palestina)» liderat per Associació Hèlia i finançat per l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament (ACCD). El contingut d'aquesta publicació és responsabilitat exclusiva de l'Escola de Cultura de Pau i no reflecteix necessàriament l'opinió de l'ACCD. Aquest informe és el quart d'una sèrie de publicacions sobre gènere i Palestina que estan disponibles a [Tasharuk.cat](https://tasharuk.cat) i a les pàgines web d'[Associació Hèlia](https://www.associaciohelia.org) i [l'Escola de Cultura de Pau](https://www.escoladeculturadepau.org).

Amb el suport de:

**Agència Catalana
de Cooperació
al Desenvolupament**

**Generalitat
de Catalunya**

ecp escola de
cultura de pau

UAB
Universitat Autònoma
de Barcelona

 HÈLIA

Dones i pèrdua: l'experiència d'acompanyament psicosocial a supervivents de dol traumàtic per l'ocupació d'Israel a Palestina

Sumari executiu

Les múltiples violències associades a l'ocupació israeliana afecten de manera extraordinària la població palestina, exposant-la a situacions que generen traumes duradors, repetitius, transgeneracionals i que tenen tant una dimensió individual com col·lectiva. En aquest context, aquest informe dedica atenció a una temàtica en què s'interrelacionen qüestions de drets humans, gènere i salut, especialment salut mental: la situació de les dones en dol com a conseqüència de les pràctiques de l'ocupació israeliana a Palestina. En concret, aquesta investigació aprofundeix en l'experiència d'un programa desenvolupat des del 2002 per l'organització feminista palestina Women's Studies Centre (WSC), que ha posat al centre els dols traumàtics que afecten les dones palestines per pèrdues variades: per morts —de fills, filles, marits, germans i germanes—, per les absències que imposa la presó, per la demolició o l'amenaça constant sobre casa seva, per la destrucció dels seus mitjans de vida o pels efectes a llarg termini en la seva salut i la dels seus familiars. WSC ha desenvolupat un programa que durant més de dues dècades ha contribuït a fer que centenars de dones afrontin aquestes pèrdues a través d'una proposta en què s'interrelacionen el suport individual, el grupal i la sensibilització a escala comunitària.

Per tal d'oferir un retrat d'aquesta iniciativa, el recorregut i els impactes, aquest informe analitza l'origen del programa —en el marc de la primera intifada— i de l'aposta que va decidir posar el focus en les vivències i històries de les dones palestines. També tracta les raons per desplegar l'enfocament que connecta entre dones en dol en espais de suport mutu (*bereaved-to-bereaved*, B2B) i indaga en els diàlegs que han establert i els temes que han tret a la llum: assumptes no només vinculats als impactes de l'ocupació israeliana, sinó també a problemes derivats de les normes socials i estereotips de gènere que condicionen les seves vides, també en el moment del dol. L'informe explora, així mateix, l'evolució i alguns desenvolupaments clau de la iniciativa, que entre altres coses han suposat una ampliació geogràfica i temàtica del programa i un treball en xarxa amb altres organitzacions amb la intenció de promoure els drets i les reivindicacions polítiques de les dones en dol. La investigació conclou amb una identificació d'èxits i reptes de l'experiència —posant especial atenció a testimonis de moltes de les dones que s'han implicat en la iniciativa— i, com a epíleg, apel·la a una reflexió necessària sobre trauma i dol a Palestina en un context de genocidi.

ÍNDEX

5	Introducció
6	Trauma, dol, afrontament i suport social: alguns conceptes bàsics
7	1. Origen: investigació orientada a l'acció i el focus en herstory
9	2. L'aproximació B2B
10	3. Diàlegs i suport entre dones en dol: afrontar pèrdues múltiples
11	Dones, mort i martiri
13	Dols sense cos, dols congelats
14	Presó, mal menor?
15	Llars destruïdes o sota amenaça
15	Dones ferides i el pes de les cures
16	4. Evolució i desenvolupaments clau
16	Ampliació geogràfica i temàtica
16	Estructura i treball en xarxa
18	Visibilització, denúncia i difusió
19	5. Assoliments i reptes: alguns apunts
22	Epíleg: pèrdua i dol en temps de genocidi

Introducció

«La violència és incompatible amb la salut. I la repressió i l'ocupació han fet malbé la salut dels palestins de moltes maneres, i especialment la seva salut mental.» Tal com explica la psiquiatra Samah Jabr,¹ l'experiència palestina ha obligat a revisar el concepte de trauma i les seves conseqüències i a reflexionar sobre els límits dels termes que proposa la literatura occidental. En el cas palestí, diagnòstics com el de trastorn d'estrès posttraumàtic no semblen apropiats «perquè mai no estem en la fase “post”: el trauma és durador, repetitiu, col·lectiu, històric, transgeneracional (...). Per als palestins l'amenaça és molt real, és a la realitat, no només a les seves ments, així que per descomptat que hi ha immenses conseqüències traumàtiques».² La població palestina viu en un estat de constant anticipació de la catàstrofe. La percepció de control i amenaça permanent sobre les seves vides genera una atmosfera en què són molt presents les sensacions d'ansietat, por, tensió, depressió, confusió, incapacitat de predir, previsió contínua de nous traumes i manca de control.³ Els palestins experimenten, així, un trauma vinculat a la seva experiència col·lectiva —el trauma amb *t* minúscula— i també traumes en forma d'episodis concrets i específics que els afecten de manera directa a ells i a les seves famílies —els esdeveniments traumàtics amb *T* majúscula.⁴

Aquesta conceptualització del trauma a Palestina també ha fet reflexionar sobre la necessitat d'intervencions que transcendeixin les aproximacions individuals i abordin el trauma que afecta el sentit de comunitat i identitat nacional. En paraules de Jabr, «necessitem intervencions que siguin col·lectives i que tinguin en consideració la reconstrucció de la nostra identitat i sentit de comunitat».⁵ Davant la violència, les violacions dels drets humans i les experiències traumàtiques que comporten, cal atendre, doncs, tant la dimensió individual —les ferides, el dany particular produït en una persona que experimenta un fet de violència que marca un abans i un després a la seva vida— com el trauma social, és a dir, l'impacte que aquests esdeveniments col·lectius poden tenir en un determinat grup o comunitat. Tal com emfatitza Carlos Martín Beristain, «el trauma psicosocial es refereix a aquesta

relació dialèctica que existeix entre allò personal i allò social, en què el trauma s'ha produït socialment, però s'alimenta en aquesta relació entre individu i societat (...). Aquesta dimensió psicosocial ajuda a entendre'n els efectes des d'una perspectiva més comprensiva. Per això, les conseqüències de les violacions dels drets humans només es poden entendre en el seu context».⁶ La introducció d'aquesta perspectiva psicosocial també permet visibilitzar els efectes acumulatius dels fets traumàtics (vegeu el requadre 1). A això se li suma una consideració addicional: la salut de les dones palestines en general, i en particular la seva salut mental, es veu afectada no només pel context de violència i ocupació, sinó també pel pes dels rols tradicionals de gènere, que, entre altres coses, els assignen la responsabilitat de garantir l'estabilitat domèstica i familiar.⁷

Tenint en compte el context i aquestes informacions rellevants per al cas palestí, aquest informe dedica atenció a un tema específic en el qual s'interrelacionen qüestions de drets humans, gènere i salut, especialment salut mental: la situació de les dones en dol com a conseqüència de les pràctiques de l'ocupació israeliana a Palestina. En concret, aquesta investigació aprofundeix en l'experiència d'un programa desenvolupat des del 2002 per l'organització feminista palestina Women's Studies Centre (WSC),⁸ que ha posat al centre els dols múltiples que afecten les dones palestines per pèrdues variades vinculades a l'ocupació israeliana de Palestina: per morts —de fills, filles, marits, germans i germanes—, per les absències que imposa la presó, per la demolició o l'amenaça constant sobre casa seva, per la destrucció dels seus mitjans de vida o pels efectes a llarg termini en la seva salut i la dels seus familiars. Des d'una perspectiva holística, feminista i explícitament compromesa amb la defensa dels drets humans, WSC ha desenvolupat un programa que durant més de dues dècades ha intentat contribuir a fer que centenars de dones afrontin aquestes pèrdues a través d'una proposta que té en compte el suport individual, el grupal i la sensibilització a escala comunitària.

Per oferir un retrat d'aquesta iniciativa i els seus impactes, aquest informe s'estructura en sis apartats.

1. Psiquiatra, psicoterapeuta i responsable del sistema de salut mental de Cisjordània, Samah Jabr és autora de nombrosos articles sobre els impactes de l'ocupació israeliana en la població palestina i de llibres com ara *Beyond the Frontlines: Resistència i resiliència* (2017) i *Sumud: Resisting the oppression* (2021).
2. Entrevista de Juan Duarte amb Samah Jabr (16 de novembre del 2023). *Quieren que los palestinos pierdan su subjetividad como seres humanos. La Izquierda Diario*.
3. Espanioly, H. i Aweidah, S. (setembre del 2007). *The Experience of Bereaved Women in Mutual Psychological Support*, Women, Armed Conflict and Loss. Phase 2. Women's Studies Center, p. 19.
4. Entrevista amb professionals expertes en atenció psicològica i psicosocial de Women's Studies Centre, febrer del 2024.
5. Entrevista de Juan Duarte amb Samah Jabr, *op. cit.*
6. Martín Beristain, C. (2010). *Manual sobre perspectiva psicosocial en la investigación de derechos humanos*. Hegoa, p. 13.
7. Shalhoub-Kevorkian, N. (2004). Conceptualizing Voices of the Oppressed in Conflict Areas. A Abu-Baker, K. et al., *Women, Armed Conflict and Loss: The Mental Health of Palestinian Women in Occupied Territories* (p. 10). Women's Studies Center.
8. Nascuda el 1989 a Jerusalem, Women's Studies Centre (WSC) s'autodefineix com una organització no governamental, secular, feminista i de drets humans que treballa per desenvolupar i promoure un discurs feminista basat en valors de justícia social, igualtat de gènere i respecte als drets humans de conformitat amb convencions i normes internacionals. Més informació a <https://www.wsc-pal.org/index-en.html>

En el primer tracta l'origen de la iniciativa, sorgida en el context de la primera intifada, i la gènesi d'un enfocament que aposta per una investigació orientada a l'acció i per posar al centre les històries i vivències de les dones palestines. El segon aprofundeix en les raons per posar en marxa l'aproximació B2B (*bereaved-to-bereaved*), que connecta dones en dol en espais de suport mutu —dones en dol que ajuden i acompanyen altres dones en dol—, un element clau i distintiu de la iniciativa que, alhora, s'ha complementat amb campanyes de sensibilització a escala comunitària. El tercer apartat aprofundeix en l'experiència dels diàlegs de dones en dol a causa de les pràctiques de l'ocupació israeliana, en un intent per il·lustrar la naturalesa de les pèrdues múltiples que afronten les dones palestines i les dinàmiques sanadores que han propiciat aquestes converses. Són diàlegs que han tret a la llum no només els impactes de les polítiques de l'ocupació, sinó també els problemes resultants de les pressions socials basades en usos i costums i en estereotips de gènere que afecten de manera especial l'experiència del dol de les dones palestines. En el quart apartat es descriuen alguns desenvolupaments clau de la iniciativa a partir de l'evolució des de les primeres fases pilot inicials, en funció de l'ampliació geogràfica i temàtica de l'àmbit d'acció, la recerca de sostenibilitat a través de noves

estructures i un treball extens en xarxa amb altres organitzacions, i l'aposta per visibilitzar la feina entorn de les dones en dol amb el propòsit d'aprofundir en la defensa dels seus drets i en el reconeixement polític de les seves reivindicacions. En el cinquè s'identifiquen alguns èxits i reptes, posant especial èmfasi en els testimonis de les protagonistes que s'han implicat en la iniciativa. Finalment, com a epíleg, s'apela a una reflexió necessària sobre trauma i dol a Palestina en un context de genocidi.

L'informe és fruit d'un treball de recerca basat en mètodes qualitatius, que combina el treball de *desk research* amb entrevistes a Nablús (Palestina) i Barcelona (Estat espanyol) amb l'equip de WSC i participants del seu programa de dones i dol. Mereixen una menció especial les integrants del grup de dol de Nablús entrevistades l'octubre del 2022, que van tenir la generositat de compartir les seves històries malgrat el profund dolor que les travessa. També totes les dones que han accedit a donar testimoni en aquestes dues dècades i que conformen la pluralitat de veus que s'han recollit en les publicacions i els materials que han intentat documentar les successives fases del programa. Les seves paraules són, sens dubte, el principal suport d'aquest treball.

Trauma, dol, afrontament i suport social: alguns conceptes bàsics

En el seu *Manual sobre perspectiva psicosocial en la investigació de drerechos humanos*, Carlos Martín Beristain emfatitza que no hi ha un únic model explicatiu per valorar l'impacte de les experiències de violència que caracteritzen les violacions de drets humans. Es poden utilitzar diferents models o mirades de manera complementària i, en general, se solen utilitzar tres aproximacions al voltant de les idees de trauma, crisi i dol. «Com a experiències traumàtiques, aquestes violacions es poden veure com l'impacte d'una ferida o trauma que suposa una fractura en la vida de la gent. Com a experiències estressants i extremes, es poden analitzar com situacions límit que posen en tensió tots els nostres recursos personals i col·lectius per intentar afrontar-les. Però l'impacte de les violacions també es pot veure com un procés de dol, és a dir, de com les persones ens enfrontem a les pèrdues d'éssers estimats i vincles significatius.»⁹ Beristain apunta que les experiències traumàtiques solen involucrar «un qüestionament profund del sentit de la vida i es tornen,

moltes vegades, inenarrables. Les víctimes no troben paraules per expressar-les, o senten que no s'entendrà en profunditat el que els ha passat i la dimensió en què ha colpejat les seves vides (...). Les víctimes de fets traumàtics voldran tant oblidar com recordar».¹⁰ Els impactes no són uniformes i depenen de múltiples variables, com ara les característiques de la persona, l'edat, el tipus de fet o les circumstàncies. En termes generals, però, es considera que les afectacions són més grans quan es tracta de fets sobtats, perllongats, massius i intencionals. L'existència de fets traumàtics previs i els recursos personals juntament amb el nivell de suport que es tingui per fer front als fets són elements rellevants que incideixen en el grau d'afectació.¹¹ Les aproximacions que giren al voltant de les idees de pèrdua i dol dediquen la seva atenció a les pèrdues humanes, materials i socials que produeixen les vulneracions dels drets humans, a la manera com la gent les afronta i a com ajudar en aquests processos.¹²

9. Martín Beristain, C. (2010). *op. cit.*, p. 11.

10. *Ibid.*, p. 12.

11. *Ibid.*, p. 15-16.

12. *Ibid.*, p. 23.

Les persones habitualment desenvolupen maneres de bregar amb les experiències traumàtiques (mecanismes d'afrontament). Un dels conceptes que se sol esmentar en aquest àmbit és el de la resiliència, entesa com «la capacitat de l'ésser humà de sobreposar-se a les seves dificultats, enfrontar desafiaments o fets traumàtics i, alhora, aprendre dels errors», explica Beristain, que alhora afegeix que «es pot parlar també d'una resistència col·lectiva quan els grups o comunitats desenvolupen maneres d'afrontar els fets reforçant la cohesió, mantenint una bona comunicació o duent a terme projectes col·lectius». En el cas palestí es fa referència a la idea de *sumud*, un terme similar al de resiliència, però que té altres connotacions. Tal com explica Samah Jabr, «els palestins l'han utilitzat des de fa més de cent anys, ja durant el mandat britànic. La literatura i la poesia palestines parlen del *sumud* i,

si n'analitzem conceptualment els diferents significats i els diferents contextos en què va ser escrit, entenem que es tracta de la resiliència individual i col·lectiva, que inclou el desafiament a l'opressió i la fermesa i la perseverança; no només és un estat mental, sinó que també està orientat a l'acció. És un comportament prosocial en temps molt difícils. Tots aquests significats estan inclosos en la paraula *sumud*».¹³ Finalment, pel que fa al suport social, Beristain subratlla que és crucial per afrontar fets traumàtics i destaca que compartir les experiències ajuda a validar, reconèixer, entendre i donar un significat als esdeveniments. I apunta que «el suport social no consisteix tant a tenir una xarxa objectiva de relacions socials o persones, sinó que aquesta xarxa sigui funcional i percebuda per la víctima com una font de suport i comprensió».¹⁴

1. Origen: investigació orientada a l'acció i el focus en *herstory*

La iniciativa sobre dones i dol es va originar en el context de la segona intifada (2000-2005/2008),¹⁵ just després de la coneguda com a massacre o batalla de Jenín l'abril del 2002. En el marc de la seva campanya militar Escut Defensiu, les forces israelianes (en anglès, Israel Defense Forces o IDF) havien llançat llavors una ofensiva sense precedents sobre el camp de refugiats de Jenín,¹⁶ que va incloure bombardejos des d'helicòpters i avions F-16. L'operació va acabar amb la mort de 59 palestins, la meitat civils; la devastació d'una part important del camp –400 habitatges completament destruïts i danys en centenars d'altres–, i un nou desplaçament forçat de més de 2.000 persones. Un total de 23 soldats israelians van morir en aquelles hostilitats, que es van prolongar durant dotze dies.¹⁷ Poc després d'aquests

fets, mentre organitzacions internacionals de drets humans alertaven sobre l'ús excessiu i indiscriminat de la força per part de les IDF i evidències de crims de guerra a Jenín,¹⁸ la directora de WSC, Sama Aweidah, i la psiquiatra i acadèmica Nadera Shalhoub-Kevorkian van tenir l'oportunitat de visitar el camp. Totes dues van aconseguir sumar-se a la visita d'una delegació internacional que incloïa representants dels Estats Units, Itàlia, França i Escòcia, organitzada des de Jerusalem per la Union of Palestinian Medical Relief Committees (UPMRC). En arribar a Jenín, van ser testimonis de la destrucció, de les ruïnes provocades pels atacs i l'acció dels bulldozers israelians, de la recerca de cossos i pertinences entre la runa. Van parlar amb menors que els van explicar com havien vist cadàvers i cossos desmembrats; amb una nena que confessava que de gran volia ser atacant suïcida; amb dones que seguien vigilant les restes del que havia estat casa seva o que no tenien notícies de germans o esposos desapareguts o detinguts per les

13. Entrevista de Juan Duarte amb Samah Jabr (2023), *op. cit.*

14. Martín Beristain, C. (2010). *op. cit.*, p. 31.

15. La segona intifada o intifada d'Al-Aqsa va esclatar el setembre del 2000 després d'una provocadora visita del dirigent del Likud i llavors candidat Ariel Sharon al-Haram al-Sharif (Esplanada de les Mesquites) a Jerusalem, en un context marcat per l'empitjorament de la situació de la població palestina després del procés d'Oslo, l'esvaïment de la perspectiva de creació d'un estat palestí i una intensa rivalitat entre l'OLP i Hamàs. La segona intifada ha estat catalogada com la pitjor recuada de la violència des del 1967, i entre el 2000 i el 2008 va causar la mort d'un 6.600 persones, uns 1.100 israelians i 5.500 palestins. (No hi ha un consens sobre la data de finalització de la segona intifada, que se sol situar al febrer del 2005, data d'una declaració de treva per part de Sharon i el president de l'ANP, Mahmud Abbas, o en anys posteriors). Rashid Khalidi, *Palestina: Cien años de colonialismo y resistencia*, Madrid: Capitán Swing, p. 326-328.

16. El camp de refugiats de Jenín alberga principalment famílies procedents de la regió de Haifa i el Carmel que van arribar a la zona després de la Nakba del 1948. Va ser establert el 1953, després que una tempesta de neu destruís l'emplaçament anterior, i va ser parcialment reconstruït després dels fets del 2002. Compta amb una superfície de menys de mig quilòmetre quadrat, i la població total registrada al camp actualment (dades del 2022) supera les 23.000 persones. Segons l'Agència de les Nacions Unides per als Refugiats de Palestina a l'Orient Mitjà (UNRWA, per les sigles en anglès), Jenín presenta els índexs més elevats de desocupació i pobresa dels dinou camps de refugiats palestins establerts a Cisjordània. Per a més informació, vegeu UNRWA, *Jenin camp*.

17. Per a més informació sobre la batalla de Jenín i el seu impacte, vegeu Human Rights Watch, *Israel/Occupied Territories: Jenin War Crimes Investigation Needed*, 2 de maig del 2002; UNRWA, *Rebuilding Jenin*, UNRWA report, 1 d'octubre del 2003; Qassam Muaddi, *Jenin refugee camp: The battle that never ended*, *The New Arab*, 20 d'abril del 2022.

18. Human Rights Watch. (2022). *op. cit.*

forces israelianes, i amb un metge que denunciava el setge de l'hospital, la destrucció d'ambulàncies i com les IDF impedièren l'arribada dels ferits. Van visitar un nen a qui havien amputat una mà i que va morir poc després, abans que el poguessin transferir a un altre hospital.¹⁹ La visita va tenir un gran impacte en Aweidah i Shalhoub-Kevorkian, que van constatar que les dones del camp estaven traumatitzades, perplexes o a punt de tenir un atac d'ansietat.

“És un dia que no oblidaré. Veure la gent plorant, buscant els seus familiars, cridant perquè no els trobaven. Els nens ploraven, intentàvem consolar-los. Una de les dones ens va interpel·lar i ens va dir. «A què espereu? Veniu a ajudar-me a buscar el cos del meu fill!» Ha estat un dels dies més difícils de la meua vida. Quan vam deixar el camp, la Nadera i jo vam començar a parlar i pensar què podíem fer. Vam decidir que havíem de fer alguna cosa i vam acordar impulsar un programa per ajudar les persones que havien patit aquestes pèrdues, per oferir-los ajuda psicosocial.”²⁰

La dramàtica experiència al camp de refugiats de Jenín va portar noves reflexions dins de WSC sobre el seu paper com a organització defensora dels drets de les dones i sobre la necessitat d'actuar a través de noves aproximacions. No volien que la seva feina es limités a documentar i analitzar el patiment de les víctimes. Volien intervenir per treballar amb les dones afectades per vivències traumàtiques i ajudar-les a alleujar el seu dolor i recuperar una relativa normalitat a les seves vides. Des de la constatació que la investigació merament teòrica no era suficient per avançar en els seus objectius, van decidir optar per una investigació orientada a l'acció (*action-oriented research*) amb el propòsit d'incidir per aconseguir canvis.²¹ Així és com es va iniciar la primera fase del projecte sobre dones palestines i trauma —Dones, conflicte armat i pèrdua—, amb el suport de l'organització sueca Kvinna Till Kvinna ('Dona a Dona'). En aquesta etapa pilot (2002-2004), el treball es va centrar a Jenín i també a Nablús i Betlem, tres zones en aquell moment especialment afectades per la violència. Partint d'una perspectiva que combinava l'interès per abordar les vulneracions dels drets humans i la salut mental, van decidir recopilar més dades i escoltar més

atentament les experiències de les dones i revisar els conceptes relacionats amb victimització/supervivència, trauma i recuperació.

Tal com detalla Shalhoub-Kevorkian, responsable de la investigació en la primera fase del programa (2002-2004), juntament amb Sama Aweidah i l'antropòloga i sociòloga Khawla Abu-Baker, l'objectiu era atendre les vivències de les dones per començar a construir l'experiència palestina d'acord amb les seves històries —*herstory* en comptes de *history*, segons el joc de paraules en anglès—, en un intent per desafiar la tendència històrica, que ha negat les veus de les dones en temps de guerres i conflictes polítics. Tenint aquesta aproximació al cap, el treball es va focalitzar a identificar i analitzar les reaccions de les dones després de les incursions militars israelianes a Jenín, Nablús i Betlem durant la segona intifada; intentar cicatritzar algunes de les ferides col·lectives a través del treball amb grups de dones supervivents; desenvolupar i aplicar noves estratègies terapèutiques i d'intervenció, i documentar i disseminar els crims contra les dones des de les seves pròpies percepcions i narratives.²² Des d'un punt de vista metodològic, la proposta reconeixia explícitament —ja aleshores— la seva connexió amb teories i metodologies feministes i descoloniales, que implicaven assenyalar la matriu d'opressions del context colonial i posar al centre les experiències de les dones en condició d'oprimides.

A través d'entrevistes individuals amb les dones supervivents i *focus groups* es va indagar en els efectes del trauma i la violència política des de la perspectiva de les dones (a escala individual, familiar i col·lectiva), en mètodes adequats per ajudar altres supervivents, en els principals símptomes psicològics i socials del trauma i en les estratègies d'afrontament. Un total de 301 dones —un centenar en cadascuna de les àrees de treball— van participar en un estudi estadístic que va determinar que pràcticament totes (99 %) havien patit directament algun dany material o emocional durant la segona intifada, i que la majoria (80 %) considerava que el dany causat a les seves famílies era sever. Gairebé totes les dones entrevistades (93 %) havien fet front a esdeveniments que els havien causat por o terror; més d'una desena part (12 %) havien estat directament colpejades per les forces d'ocupació, i tres

La dramàtica experiència al camp de refugiats de Jenín va portar noves reflexions dins de WSC sobre el seu paper com a organització defensora dels drets de les dones i sobre la necessitat d'actuar a través de noves aproximacions

19. Sama Aweidah ofereix un relat detallat i en primera persona de la visita al camp de refugiats de Jenín al capítol següent: Aweidah, S. (2004). A Glimpse into Women's Stories. A Abu-Baker, K. et al., *Women, Armed Conflict and Loss: The Mental Health of Palestinian Women in Occupied Territories* (p. 99-111). Women's Studies Center.

20. Entrevista amb Sama Aweidah, octubre del 2022.

21. Aweidah, S. (2004). Palestinian Women and Trauma Project. A Abu-Baker, K. et al., *Women, Armed Conflict and Loss: The Mental Health of Palestinian Women in Occupied Territories* (p. 3). Women's Studies Center.

22. Shalhoub-Kevorkian, N. (2004). Conceptualizing Voices of the Oppressed in Conflict Areas. A Abu-Baker, K. et al., *Women, Armed Conflict and Loss: The Mental Health of Palestinian Women in Occupied Territories* (p. 7). Women's Studies Center.

de cada cinc (61 %), humiliades o ridiculitzades pels soldats israelians.²³

Adicionalment, els grups de suport terapèutic que es van constituir posteriorment van oferir espais especialment rellevants per treure a la llum sentiments silenciats.²⁴ Entre quinze i divuit dones d'entre dinou i seixanta-vuit anys es van unir a cadascun dels tres grups inicials. Totes havien experimentat algun tipus de pèrdua i patien alguna conseqüència física o social i psicològica. Durant una dotzena de sessions, amb l'ajuda de dues facilitadores especialitzades en treball social, van compartir les seves vivències i van alleujar el seu dolor en un entorn de confiança, tal com reconeixia una de les participants d'aquesta primera etapa: «Espero els dimarts. Quan vinc al grup sento com si em remoguessin un pes del pit.»²⁵ En la seva avaluació de l'experiència, Khawla Abu-Baker admet que al principi del programa va ser difícil convèncer les dones que el suport psicològic no era menys important que el suport econòmic. Tot i això, «amb el pas del temps, i després de construir un estat de confiança mútua, les participants van començar a comunicar els canvis psicològics que s'estaven produint en les seves vides i la millora en l'atmosfera familiar. Animant-les a parlar honestament i obertament, van ser capaces de posar veu a molts sentiments enterrats, particularment aquells que els feien vergonya. Per primera vegada a les seves vides van trobar entesa i suport, desproveït de culpa social, crítiques o acusacions».²⁶

L'existència d'aquest espai per escoltar les històries d'altres va incrementar la sensibilitat de les dones als diferents tipus de pèrdues, les va ajudar a entendre'n els significats i els impactes i els va proporcionar eines per afrontar el dol. Les facilitadores també les van orientar perquè poguessin valorar l'estat psicològic dels seus familiars que també havien experimentat pèrdues i algunes estratègies per intentar alleujar-los. D'aquesta manera, tal com subratlla Khawla Abu-Baker, les dones obtenien eines per deixar enrere un estat de dependència, passivitat i victimització i passar a ser persones capaces de bregar amb les pèrdues i el dol dins de les seves famílies, en un procés que va afavorir l'empoderament de moltes dones. Cal destacar que ja en aquesta primera fase es va

prestar atenció a les dones —professionals i activistes— encarregades del treball directe amb les dones en situació de dol a les tres localitats escollides, que van rebre consell i assistència terapèutica especialitzada, atès l'impacte de les indagacions també per a elles des del punt de vista personal, degut a la duresa de moltes de les experiències compartides.

2. L'aproximació B2B

Si a la primera fase del programa el propòsit era identificar i desenvolupar estratègies que es fessin càrrec i ajudessin a donar resposta a la realitat de les dones en dol com a conseqüència de les pràctiques d'Israel —ja sigui per la pèrdua d'un ésser estimat, de casa seva, de la seva salut o mitjans de vida, entre altres—, a la segona fase (2004-2007) es va intentar desenvolupar una aproximació que connectés dones palestines en procés de dol. Es tracta de l'anomenat *bereaved-to-bereaved approach* —enfocament de dol a dol o B2B, pel seu acrònim en anglès—, que va suposar continuar treballant amb algunes de les dones supervivents que ja havien participat a la primera fase. En aquesta segona etapa —que també va ser considerada com una fase pilot— aquestes dones van assumir la tasca de donar suport a altres (noves) dones en situació de dol traumàtic, després de rebre una formació en salut mental i en habilitats per sostenir i acompanyar. Van ser seleccionades tenint en compte el tipus de pèrdua que havien afrontat, la seva capacitat per moure's amb relativa llibertat, la seva disposició

a involucrar-se en la iniciativa i la seva personalitat i lideratge a la comunitat. Un total de deu dones en dol de cada regió van participar al *training* —a càrrec de Khawla Abu-Baker—, que es va focalitzar en estratègies d'intervenció individual, estratègies de suport grupal i en aprofundir en el concepte de pèrdua, entre d'altres aspectes. Finalment, sis dones de cada zona es van involucrar en la iniciativa del grup de suport, i, amb el suport constant de l'equip tècnic de WSC, van començar a reunir-se i a presentar la seva experiència a dones que estaven passant per dols recents.²⁷

Per què aquesta aproximació B2B? WSC va decidir apostar per una intervenció que consideraven sensible

23. Dabit, E. (2004). Analysis of Data. A Abu-Baker, K. et al., *Women, Armed Conflict and Loss: The Mental Health of Palestinian Women in Occupied Territories* (p. 58). Women's Studies Center.

24. Shalhoub-Kevorkian, N. (2004), p. 12-13.

25. Abu-Baker, K. (2004). Analysis of Support Groups: Participation of Palestinian Widows and Mourners in Support Groups to Relieve the Psychological and Social Pressures Resulting from Loss. A Abu-Baker, K. et al., *Women, Armed Conflict and Loss: The Mental Health of Palestinian Women in Occupied Territories* (p. 97). Women's Studies Center.

26. *Ibid.*, p. 96.

27. Per a informació detallada sobre el procés en aquesta fase, vegeu Espanioly, H., i Aweidah, S. (setembre del 2007). *The Experience of Bereaved Women in Mutual Psychological Support*, Women, Armed Conflict and Loss. Phase 2, Women's Studies Center, p. 10-15.

al gènere i a les característiques socioculturals, incloses les religioses, i en la qual identificaven diversos beneficis. Per a les dones que afrontaven dols recents a causa de les polítiques de l'ocupació israeliana, suposava conèixer de primera mà les experiències d'altres dones com elles, que oferien un model concret i personal que els donava esperances sobre les possibilitats de sobreposar-se al dol. L'enfocament posava al centre les veus de les dones, la seva capacitat d'empatia, d'entendre el patiment de les altres, d'evitar la negació de sentiments propis en el procés de dol. A més, es tractava d'un model no jeràrquic, on tenien preeminència els sentiments de paritat i reciprocitat. Les dones que oferien suport eren alhora facilitadores i part del grup.²⁸ Tal com expressava una de les dones en dol del grup de suport: «Ningú em dirà “tu no has estat allà” o “no pots sentir el mateix que jo”, perquè jo he passat pel mateix patiment i estic parlant amb algú que és com jo.»²⁹

L'anàlisi de WSC va considerar que aquest tipus d'intervenció permetia omplir un buit a la societat palestina, ja que oferia un espai perquè les necessitats i la tristesa de les dones en dol fossin escoltades, davant la manca de serveis d'aquesta naturalesa i en un context social en què prevalia la manca de conscienciació sobre la importància de la salut mental i que fins i tot l'estigmatitzava. De fet, l'aproximació B2B oferia una via amb més legitimitat a escala comunitària. WSC constata que «moltes no accepten teràpia psicològica per por dels rumors o de ser estigmatitzades. És més fàcil acceptar aquest suport psicològic de part de gent comuna».³⁰ Sama Aweidah apunta dos motius més per assumir l'enfocament B2B: «Cada dia hi ha una nova dona en dol, i no podíem treballar amb totes. Per això havíem d'organitzar-nos la feina perquè les dones en dol poguessin recuperar-se i ajudar-se entre elles. I una altra raó és que ens vam adonar que això les empoderava i les ajudava en el seu procés de sanació.» La dimensió d'empoderament, ja identificada a la primera fase, es veia reforçada així en la segona etapa, a través de més protagonisme de les dones en dol en els processos d'acompanyament i ajuda mútua.

En aquesta segona fase es va consolidar també un tercer element de la intervenció orientat a la sensibilització i al treball comunitari amb el propòsit de donar orientacions sobre com afrontar les pèrdues i sobre el paper de les persones de l'entorn en l'acompanyament a les dones i a les famílies immerses en processos de

dol. Aquest component s'ha concebut, a més, com una via per tractar i actuar preventivament davant d'algunes conductes, estereotips i usos socials que afecten especialment les dones en els moments de pèrdua i que fins i tot agreugen el seu dolor. Tal com apunta Sama Aweidah, ja a la primera fase havien identificat que «un dels problemes als quals s'enfrontaven aquestes dones era la reacció de la comunitat. Per exemple, si una perdia el seu fill, se l'emportaven i l'enterraven abans de donar-li l'oportunitat d'acomiar-se'n».

3. Diàlegs i suport entre dones en dol: afrontar pèrdues múltiples

Els espais de diàleg entre dones en dol, tant a les sessions individuals com a les grupals, confirmen la importància dels espais segurs i no mixtos per narrar i legitimar les seves històries. Tal com emfatitzen Espanioly i Aweidah, particularment per a les dones, aquest tipus de grups els permeten abandonar temporalment les seves tasques quotidianes i trencar amb l'aïllament que se'ls imposa, i això les ajuda a

descobrir problemes i sentiments comuns. Més encara, els permet entendre que el seu problema no és individual, sinó que té arrels socials i polítiques, cosa que connecta amb el predicament feminista que el que és personal és polític. I apel·la també a la concepció de Virginia Woolf sobre la importància de trobar espais dins de la societat patriarcal per alliberar les veus de les dones.³¹ En aquests espais les dones es relacionen entre elles, comparteixen les seves experiències, aprenen d'aquestes experiències i no se senten soles en el seu dolor. La dinàmica contribueix a reduir la tensió i alleujar la sensació d'aïllament. A les primeres

sessions es constata que les dones en dol afronten un estat mental i d'ànim en què prevalen sentiments de tristesa, desesperació, ira i una visió pessimista de la vida. Algunes se senten desorientades o s'enfronten a tensions amb els marits, famílies o entorn. Durant les sessions, les dones comencen a expressar els seus sentiments i a parlar del que els ha passat, dels dols que les travessen per la pèrdua o les pèrdues múltiples que suporten: la mort de fills i filles, marits, pares i mares, germans i germanes; l'absència de familiars per arrestos o detencions perllongades; la pèrdua de la salut a causa d'impactes de la violència en elles mateixes o en membres de les seves famílies, dels quals han de tenir cura; la destrucció o amenaça

L'enfocament B2B apostava per un model no jeràrquic, on tenien preeminència els sentiments de paritat i reciprocitat. Les dones que oferien suport eren alhora facilitadores i part del grup

28. *Ibid.*, p. 60-62.

29. *Ibid.*, p. 61.

30. *Ibid.*, p. 62.

31. Espanioly i Aweidah, *op. cit.*, p. 73.

de casa seva; la pèrdua de terres agrícoles i altres mitjans de vida. En aquestes converses, les dones no parlen només de les pèrdues i dels impactes que els provoquen. També s'atreveixen a anomenar els problemes resultants de les pressions de la societat basades en costums, en estereotips de gènere o en usos vinculats a qüestions religioses —cal puntualitzar que la immensa majoria de les beneficiàries del programa WSC són musulmanes, d'acord amb la distribució religiosa al si de la societat palestina (un 1 % de la població és cristiana). Algunes reconeixen que se senten vigilades i jutjades i admeten el pes addicional que això els suposa en el context de dol.

La casuística de les pèrdues és molt àmplia i cada experiència requereix una atenció particular. Cal atendre, però, alguns temes que resulten especialment significatius i il·lustratius de les vivències de les dones en dol a Palestina.

Dones, mort i martiri

La mort violenta d'un fill o una filla, un marit, un pare o una mare, un germà o una germana sol ser una experiència universalment dolorosa i esquiuadora. En el cas de Palestina, aquesta situació traumàtica està directament vinculada a pràctiques usals de l'ocupació israeliana, que inclouen el segrest de cossos sense vida (cosa que impedeix el procés de dol) o la demolició d'habitatges com a mètode de càstig a les famílies d'aquells que han perpetrat atacs contra israelians. S'hi afegeixen també factors addicionals. Entre aquests factors, la manera com es pren consciència de la pèrdua —moltes dones s'assabenten dels fets a través de notícies en mitjans de comunicació— o els usos i costums vinculats a normes socials i creences religioses que condicionen de quina manera es viu el dol. A més, hi influeixen les pràctiques associades a la noció de martiri en la lluita nacional palestina. En el context d'ocupació i *apartheid* que imposa Israel i que condiona fins a nivells extrems les vides de palestins i palestines, la comunitat palestina glorifica les persones que han mort resistint o combatent l'ocupació. És per això que tant persones religioses com seculars utilitzen el terme *màrtir* (*shaheed* en àrab) per cridar l'atenció sobre les circumstàncies de la mort.³²

Aquests mecanismes de control social que pretenen regular i condicionar el comportament de les dones en el període de dol són especialment rellevants en els casos de dones que es converteixen en mares o vídues de «màrtirs»

Com a conseqüència, a la primera fase del dol traumàtic moltes d'aquestes dones es troben en un estat de xoc i són incapaces d'abandonar les seves llars per diverses raons, algunes relacionades amb normes socials i tradicions que imposen una manera determinada d'expressar el dolor i afrontar la pèrdua. Durant el període de dol, que pot ser molt llarg, s'espera que les dones vesteixin totalment de negre i no facin servir cap tipus d'adorns —durant més d'un any en el cas de les vídues—, que no tinguin contacte amb homes que no siguin membres de la seva família i que no abandonin casa seva durant dies o setmanes. Amb algunes excepcions: en el cas de les musulmanes que han perdut els seus marits s'espera que no surtin de casa durant quatre mesos i deu dies. També s'espera que no facin visites ni participin en esdeveniments especials, com ara casaments, en senyal de respecte a la memòria del marit mort.

Aquests mecanismes de control social que pretenen regular i condicionar el comportament de les dones en el període de dol són especialment rellevants en els casos de dones que es converteixen en mares o vídues de «màrtirs», que s'han de comportar segons el que està establert socialment en part per preservar l'estatus del difunt. Així, per exemple, aquestes dones són cominades a no plorar o expressar tristesa, però sí a cantar i ulular en conèixer la notícia de la mort o durant el funeral dels seus familiars, en senyal de glorificació i orgull per les seves accions, tot i que aquestes pràctiques solen contribuir a incrementar el patiment de les dones. Concretament, pel que fa a les mares de «màrtirs», tal com assenyala Shalhoub-Kevorkian, es dona la paradoxa que, d'una banda, se les considera icones nacionals del moviment nacional palestí, però, alhora, «se'ls nega el simple gest d'acomiar-se dels seus fills morts, o se'ls prohibeix plorar, participar als funerals, visitar les tombes o participar en esdeveniments relacionats amb la seva mort, entre altres restriccions relacionades amb el gènere».³³ Algunes participants

de les sessions grupals van constatar que el «màrtir» era pràcticament abduït i que a moltes mares no se'ls permet tocar-lo, abraçar-lo o expressar el seu dolor. Fins i tot en alguns casos se'ls subministren sedants. Davant d'això, l'acció de les professionals i les dones en dol dels grups de suport ha intentat canviar algunes interpretacions —apel·lant fins i tot a extractes de l'Alcorà i proverbis populars per facilitar la comunicació

32. Jabr, S. (25 de febrer del 2016)). *Frozen in Their Grief: On the Bereavement of Palestinian Families*. *The Palestine Chronicle*.

33. Nadera Shalhoub-Kevorkian (2004), *op. cit.*, p. 9.

amb les noves dones en dol— per tal d'evitar la repressió de les mostres de dolor i afavorir canvis d'actitud.³⁴

Tenint en compte aquests condicionants durant el període de dol, el contacte inicial per part de l'equip de suport psicosocial i d'altres dones en dol sol ser a través de visites a casa seva. Les dones en dol dels grups de suport intenten que aquelles que viuen amb dols recents a causa de les pràctiques israelianes no repeteixin els mateixos errors que elles i busquen evitar situacions d'aïllament i solitud que solen ser molt doloroses, tal com certifica el testimoni de la Fàtima:³⁵

“ Soc vídua i visc sola. El meu fill el van matar; tenia 85 bales al cos. Tinc un altre fill a la presó, i la meva filla està casada. Normalment soc a casa, sola, i agafo les seves fotografies i els parlo com si fossin vius, com si estiguessin amb mi. De vegades penso que m'estic tornant boja. Em sento tan sola; no hi ha ningú per confortar-me. El meu marit ja no hi és, no hi és per fer-me sentir acompanyada. De vegades estic molt sensible, o noto que estic molt enfadada i no sé per què em sento així. I després em sento malament per la pena o el mal que puc haver causat a les persones del meu voltant, per exemple a la meva filla, que em dona molt suport. El meu fill que és a la presó m'animava a sortir, a participar en esdeveniments, a connectar amb altra gent. Però la meva filla estava preocupada; no volia que anés a esdeveniments associats amb màrtirs, a altres funerals que em fessin reviure la situació. No vaig sortir de casa en vuit mesos, ho rebutjava tot. No anava a llocs «feliços» (...). Després de perdre el meu fill, una professional de WSC em va començar a venir a veure. Sabien que estava passant un mal moment, que estava deprimida. Primer ens reuníem soles a casa meua i vaig començar a sentir-me millor, més segura, a interactuar més amb la gent. Vaig començar a anar a casa de la meua filla. Després em van parlar del programa i vaig començar a venir a les reunions de grup. M'hi vaig sentir bé. Em va confortar adonar-me que no

Les sessions entre dones en dol han posat en evidència casos de dones que queien en la glorificació excessiva dels seus fills morts

m'havia de quedar en l'estat de tristesa. No era l'única que havia perdut un fill, un marit, un pare. Vaig intentar donar el millor de mi i vaig trobar suport en aquest grup. Al principi em feia por explicar la meua història perquè la meua família continuava sent investigada, però després vaig notar que estava en confiança.”³⁶

Les sessions entre dones en dol també han posat en evidència casos de dones que queien en la glorificació excessiva dels seus fills morts, que en creaven una imatge extraordinària, moltes vegades en detriment de l'atenció i cura a la resta dels seus fills i filles —alguns dels quals expressaven el desig d'esdevenir «màrtirs», també per obtenir el mateix tipus d'amor i atenció. Les converses també van constatar que els pares i les mares temen la idea del martiri i que «prefereixen» com a mal menor que els fills siguin arrestats o ferits. En les ocasions que han involucrat menors —tant en casos de mort com en detencions— fins i tot es donen situacions en què es culpa les mares, segons la noció tradicional patriarcal dominant a la societat palestina, que els atorga la responsabilitat sobre els fills, la família i la llar. «El meu marit em culpa per haver-lo enviat a l'escola. L'Ibrahim no volia anar-hi, però jo vaig insistir que hi anés. Se'n va anar a l'escola i va ser martiritzat. Per això ara el meu marit i la meua filla me'n culpen.»

Ja des dels inicis, la investigació i les reflexions de WSC a propòsit del programa de dones i dol també han cridat l'atenció sobre els efectes en les vídues de «màrtirs», i han constatat els múltiples problemes als quals s'enfronten. Algunes travessen serioses dificultats econòmiques per mantenir els fills; altres afronten problemes amb la família dels seus marits, que de vegades no els permeten sortir de casa o volen imposar-los el matrimoni amb un dels seus cunyats «pel bé dels seus fills» o per permetre'ls continuar vivint a la casa familiar.³⁷ Khawla Abu-Baker alertava que algunes normes socials legitimen l'opressió social a les vídues per part de la família dels seus esposos i que en alguns casos un dels temes clau de la disputa és el control de les compensacions

34. Des d'una aproximació atenta a la cultura, el llenguatge i les necessitats de comunicació, WSC i els grups de suport de dones en dol traumàtic han incorporat l'ús de frases populars com «quan veus la calamitat en altres la teua sembla més lleu», «els vius existeixen més que els morts», «la presó no es tanca per sempre per als que són dins», «el Profeta va plorar pel seu fill Ibrahim» —utilitzada especialment per legitimar les mostres de dolor i refutar la creença que les llàgrimes «torturen» el mort—, «satisfer la gent és un objectiu impossible», entre d'altres. Espanioly i Aweidah (2007), *op. cit.*, p. 84.

35. Nom fictici per preservar la identitat de la dona en dol. Entrevista col·lectiva a WSC a participants del grup de suport de Nablús, octubre del 2022.

36. Testimoni adaptat a partir del relat de la Samira durant l'entrevista.

37. *Ibid.*, p. 24.

materials que proporcionen les autoritats palestines a les famílies dels «màrtirs».³⁸ També hi ha molts problemes derivats de les expectatives socials sobre com s'han de comportar i les crítiques a què s'exposen si decideixen sortir de casa abans d'hora, si es comuniquen amb homes de fora de la família directa o fins i tot si se les sent riure. La difusió de rumors es converteix així en un perillós mètode de control social sobre les vídues, i el fet que reprenguin les seves vides amb relativa normalitat es pot interpretar com una manca de respecte al marit mort.

Dols sense cos, dols congelats

Al llarg dels anys, el treball amb les dones palestines en dol també ha constatat la duríssima realitat que viuen les que no reben —o que poden trigar fins i tot anys a rebre— el cos dels seus familiars, per la decisió d'Israel de retenir-los. Una vivència que també ha travessat i segueix afectant de manera especial dones en contextos de conflicte i violència a tot el món —com en el cas de les persones desaparegudes durant les dictadures de Xile i Argentina a finals de 1970, o les desenes de milers de desaparegudes en el marc del conflicte armat de Síria, per esmentar dos exemples.³⁹ En el cas de Palestina, aquesta situació també té alguns trets distintius. Un té a veure amb les consideracions religioses que hi ha en joc per a les persones de confessió musulmana, ja que —tal com destaquen Espanioly i Aweidah—, segons els principis de l'Islam, per honrar els morts se'ls ha d'enterrar com més aviat millor, i no fer-ho genera una sensació de profunda inquietud a les famílies. Alguns dels testimonis de les dones en dol que participen als grups de suport il·lustren aquest dolor: «Sento una gran pena quan veig altres persones visitant les tombes dels seus fills i famílies, mentre que el meu fill no en té.» «Han passat quatre anys i no he rebut el

El treball amb les dones palestines en dol també ha constatat la duríssima realitat que viuen les que no reben el cos dels seus familiars, per la decisió d'Israel de retenir-los

cos del meu fill. On el puc anar a veure?», apuntava una altra.⁴⁰

L'absència de cos genera, així mateix, incerteses i incògnites que dificulten el procés de dol i l'acceptació de la pèrdua. Llavors pot aparèixer el que s'anomena *dol congelat*, quan hi ha una vivència traumàtica i una pèrdua que no ha pogut ser elaborada, cosa que prolonga el dolor psíquic.⁴¹ En el cas palestí, els cossos absents poden estar, a més —literalment—, congelats, ja que en alguns casos les forces israelianes sepulsen els cossos en cementiris militars, però en altres els retenen i mantenen dins de cambres frigorífiques en dipòsits de cadàvers. A la dècada de 1960, és possible que Israel ja hagués recorregut a la pràctica de retenir els cossos de palestins assassinats en cementiris secrets i hauria recuperat aquesta política, aquesta vegada utilitzant frigorífics, a partir del 2015.⁴² Entre el 2016 i el 2021 uns 300 palestins morts en incidents violents havien estat mantinguts en dipòsits de cadàvers, una situació denunciada per organitzacions de drets humans —entre les quals el Centre de Drets Humans i Ajuda Legal de Jerusalem (JLAC, per les sigles en anglès) i B' Tselem— com una pràctica cruel i venjativa i un càstig col·lectiu contrari al dret internacional.⁴³ I més quan s'ha documentat que les forces israelianes ho utilitzen com una via de pressió a les famílies, a les quals exigeixen, a canvi del lliurament del cos, per exemple, que el funeral es faci de nit i amb un nombre limitat de persones per evitar que doni peu a manifestacions antiocupació.⁴⁴ Tal com argumenta Suhad Daher-Nashif, Israel recorre a pràctiques de necropolítica que inclouen «el maneig del dol de la població colonitzada i les decisions sobre com, quan, on i amb qui hauria de morir hauria de morir el colonitzat».⁴⁵

Aquesta (necro)política s'aplica fins i tot a cossos de menors d'edat, tal com il·lustra el cas de la Samira, una

38. Abu-Baker, K., *op. cit.*, p. 80-81. Cal apuntar que hi ha fons vinculats a l'OLP i a l'ANP que es destinen a compensar econòmicament les famílies de «màrtirs» i persones detingudes per Israel. En cas de mort, les famílies reben un suport bàsic, al qual s'afegeix una suma extra si les persones estaven casades o tenien fills. Els fills i filles de persones a qui ha mort Israel reben ajuda fins que fan divuit anys o aconsegueixen feina o fins que acaben els estudis. Per a moltes famílies es tracta de la seva principal font d'ingressos. Israel ha intentat desacreditar i bloquejar el fons argumentant que incita a la violència i glorifica el «terrorisme». Les autoritats palestines i altres veus, en canvi, defensen el fons com un element clau per proporcionar protecció social a les famílies en un context de dificultats extraordinàries per a la supervivència sota les condicions opressives que imposa l'ocupació israeliana. Per a més informació, vegeu l'article següent: Telhami, S. (7 de desembre del 2020). *Why the discourse about Palestinian payments to prisoners' families is distorted and misleading*. *Brookings*.

39. OHCHR (29 de juny del 2023). *UN Syria Commission of Inquiry lauds long-awaited international institution to clarify fate and whereabouts of tens of thousands missing and disappeared*. *OHCHR Press Release*.

40. Testimonis a Espanioly i Aweidah (2007), *op. cit.*, p. 27.

41. Cepeda, C., Arbizu, J. i Kantt, M. (2020). *Duelo sin cuerpo. Experiencias con familiares de desaparecidos en el mar*. IV Congrés Internacional de Psicologia i VII Congrés Nacional de Psicologia «Ciència i Professió». Facultat de Psicologia, Universitat Nacional de Córdoba, p. 2; Institut Interamericà de Drets Humans, IIDH (2007). *Atención integral a víctimas de tortura en procesos de litigio*. *Aportes psicosociales*, p. 256.

42. Daher-Nashif, S. (2021). *Colonial management of death: To be or no to be dead in Palestine*. *Current Sociology*, 69(7), p. 945.

43. Mas, J. (27 d'agost del 2021). *Los cuerpos de palestinos muertos y retenidos por Israel, una herida abierta*. *Swissinfo.ch*.

44. Swiss Info (24 de gener del 2016). *El conflicto entre israelíes y palestinos trasciende la muerte*. *Swissinfo.ch*; Jabr, S. (2016), *op. cit.*

45. Daher-Nashif, S. (2021), *op. cit.*, p. 945.

de les participants del grup de dones en dol de Nablús que viu en un estat de dolor, angoixa i incertesa, sense notícies del parador del seu fill de quinze anys.⁴⁶

“ Ho vaig saber per les notícies, però no he rebut cap informació específica. Ningú no ens ha informat oficialment de la seva mort. Primer ens van dir que l'havien ferit a l'espatlla, i en un vídeo que circulava per xarxes socials no se'l veu mort. No estic segura de si el meu fill és mort o no. Només sé que és en mans dels israelians, detingut o mort. Hi ha centenars de famílies en aquesta situació. A una família d'un nen de catorze anys li van lliurar un cos equivocat (...). Jo crec que va ser un accident, perquè el meu fill no era una persona que s'enfrontés amb els israelians. Estic segura que no es va involucrar en cap baralla amb ells. Tota la nostra família ha estat investigada i interrogada. Hem intentat obtenir informació de les forces israelianes, d'advocats; hem contactat amb diferents institucions, organitzacions de drets humans, hospitals, però res. L'ocupació es nega a donar-nos informació. Ens han dit que el seu dossier és secret. Hi ha persones que dubten de si és mort o no.”⁴⁷

Algunes mares que opten per informar les forces israelianes del parador del seu fill perquè prefereixen que siguin capturats abans que eventualment assassinats

Presó, mal menor?

El treball en aquest àmbit també ha posat l'atenció en les vivències de les dones amb familiars detinguts i el patiment associat a l'espera de dies, mesos i fins i tot anys per poder-los visitar. Els impactes s'intensifiquen per la separació perllongada, les dures condicions de presó, les barreres que s'han d'esquivar quan finalment es permeten les visites i les restriccions, que, per exemple, impedeixen el contacte físic amb els seus familiars durant aquestes trobades. El diàleg entre dones en dol en aquest àmbit també ha visibilitzat altres

conseqüències i alguns dilemes. Per exemple, el de les mares que opten per informar les forces israelianes del parador del seu fill perquè prefereixen que siguin capturats abans que eventualment assassinats. Una elecció que, com assenyalava Khawla Abu-Baker, força els pares a escollir el «mal menor» i genera dissonàncies mentals i emocionals i conflictes interns, familiars i amb la societat, ja que la decisió es pot interpretar com una forma de col·laboració amb l'ocupació, una traïció a la causa nacional o una mesura que posa en risc la seguretat de la família.⁴⁸

A la primera fase del programa, una dona que va patir aquesta experiència —i que, a conseqüència d'això, tenia afectacions psicològiques i inseguretats sobre el seu rol de mare i el seu paper com a protectora dels seus fills— va ser capaç de compartir la seva experiència amb el grup: «Tenia por que li desapareixin en el moment d'escapar-se. Per això vaig dir al soldat on era el meu fill. Em vaig dir a mi mateixa que era millor que l'arrestessin que no que el tirotegessin. M'estimo molt el meu fill, no com altres mares, que els diuen que fugin i, quan ho fan, els soldats els maten. Jo em moriria, sense ell. Quasi ha acabat la seva sentència», defensava.⁴⁹ Durant els anys següents, altres dones en dol han ofert testimonis similars: «Quan van venir a arrestar-lo, ell es va intentar escapar. Però els seus germans i jo li vam demanar que es quedés amb nosaltres i vam insistir que tant era el temps que passés a la presó perquè si sortia i els soldats li disparaven el perdriem i seria una catàstrofe.» Una altra apuntava: «L'última vegada que van arrestar el meu fill vaig obrir la porta mentre estava adormit. Em vaig negar a despertar-lo perquè no pogués fugir. Tenia por per ell.»⁵⁰

En aquesta mateixa línia, els dilemes i impactes psicològics també afecten dones que es veuen obligades a vigilar els seus fills en el cas de menors sotmesos a arrest domiciliari, una pràctica que es registra a Jerusalem.⁵¹ Les forces d'ocupació israelianes imposen

46. Samira és un nom fictici per preservar la identitat de la dona en dol. Entrevista col·lectiva a participants del grup de suport de Nablús, octubre del 2022.

47. Testimoni adaptat a partir del relat de la Samira durant l'entrevista.

48. Abu-Baker, K. (2004), *op. cit.*, p. 71-72.

49. *Ibid.*, p. 72.

50. Testimonis a Espanyol i Aweidah (2007), *op. cit.*, p. 26.

51. Des de l'ocupació de Jerusalem Est després de la guerra del 1967, l'Estat d'Israel ha promogut una annexió *de facto* de la ciutat i el 1980 la va declarar la seva capital única i indivisible. Tot i això, aquesta declaració no compta amb reconeixement internacional i l'annexió de Jerusalem és considerada il·legal sota el dret internacional. Tot i haver nascut i viure a la ciutat, la majoria dels palestins i palestines que viu a Jerusalem Est té l'estatus de «residents permanents». El seu document d'identificació israelià constitueix el permís que els autoritza a residir a casa seva. Israel només els reconeix alguns drets, no equivalents als d'un ciutadà israelià. A això, s'hi suma que governs israelians successius han aplicat diverses polítiques per intentar reduir la població palestina de Jerusalem Est, a través de la imposició de dures restriccions per a la construcció en aquesta àrea i en les polítiques de reunificació familiar i de mínimes inversions en infraestructures i serveis a la zona. Des de finals del 1990, Israel ha afegit una altra política que obliga palestins i palestines a demostrar que Jerusalem és el «centre de la seva vida». En cas contrari, perden els permisos de residència de manera definitiva. Per a més informació vegeu: Ben-Hillel, Y. (desembre 2013). *The Legal Status of East Jerusalem*. Norwegian Refugee Council; Stein, Y. (abril del 1997). *The Quiet Deportation. Revocation Of Residency Of East Jerusalem Palestinians*, informe conjunt de BT'selem i Hamoked; Jefferis, D. (2012). *The «Center of Life» Policy: Institutionalizing Statelessness in East Jerusalem*. *Jerusalem Quarterly Issue 50*. Institute for Palestine Studies.

una sèrie de mesures per restringir els moviments de la població palestina a la ciutat, entre les quals aquesta pràctica, que obliga els menors a quedar-se a casa seva o a la d'algun familiar lluny del seu lloc de residència. Els membres de la família es converteixen en responsables que no surti de l'habitatge mentre duren els procediments judicials o després de ser condemnats i, a la pràctica, es converteixen en els seus guardians.⁵² Tal com subratlla l'ONG Palestinian Initiative for the Promotion of Global Dialogue and Democracy (MIFTAH), les autoritats israelianes apliquen aquesta política especialment contra menors de catorze anys, perquè la llei israeliana no permet sentenciar amb penes de presó persones per sota d'aquesta edat.⁵³ Es tracta d'una política que s'aplica des del 2014, que compromet els drets dels menors —com el d'anar a l'escola o rebre tractament mèdic— i que genera grans tensions entre el menor i les seves famílies, especialment amb les seves mares. «És un gran problema per a la relació entre la mare i el fill, perquè ell passa a percebre-la com la responsable, la policia, la que no el deixa sortir de casa. No entenen que no és decisió d'elles, que ho han de fer per protegir-los perquè surten els portarien a la presó», explica Sama Aweidah.⁵⁴

Els dilemes i impactes psicològics també afecten dones que es veuen obligades a vigilar els seus fills en el cas de menors sotmesos a arrest domiciliari

vaig sentir alleujada, ja que després no ens tornarien a picar a la porta i aterrir-nos cada nit.» El temor continu a ser objecte de noves incursions militars israelianes ha estat assenyalat com un element que genera sensacions de manca de control, por i ansietat.

«Una dona no es pot relaxar i dormir amb la roba posada; no tenim estabilitat per a res», subratllava una d'elles.⁵⁵ Algunes de les dones també expressaven inquietud per l'impacte d'aquestes situacions en la salut mental dels fills menors d'edat, obligats a deixar casa seva en operacions de rastreig contínues, testimonis de les humiliacions i del tracte degradant, i assenyalaven també l'efecte d'algunes pràctiques específiques, com ara l'ús de gossos en les operacions de rastreig (animal considerat impur per algunes persones musulmanes, inclosa la societat palestina, i al qual no es permet accedir a l'interior de les cases). Les mares en dol també pateixen i temen per la privació als seus fills i filles dels drets més bàsics dels quals haurien de gaudir i pels seus propis problemes per afrontar pèrdues i dols a les seves famílies.

Llars destruïdes o sota amenaça

En les fases successives del programa, nombrosos testimonis han informat de l'impacte psicològic de les demolicions i de les conseqüències per a les dones palestines que pateixen l'amenaça constant de destrucció dels seus habitatges. «Els meus fills i jo vam quedar mentalment arruïnats. Van destruir tota l'esperança que teníem. Quan el meu marit es va recuperar —els soldats l'havien colpejat severament, cosa que li va causar una hemiplegia—, l'exèrcit ens va demolir la casa una altra vegada», reconeixia una de les dones en dol que va patir dues vegades la destrucció de casa seva. En la confiança dels grups de suport, alguna va admetre sentiments en aparença paradoxals: «Quan ens van destrossar la casa em

Dones ferides i el pes de les cures

Moltes dones afronten situacions tenses o estressants en l'àmbit familiar derivades de les necessitats especials de familiars ferits en fets de violència. La major part de les tasques de cura recauen en les dones. Les seves preocupacions inclouen qui es farà càrrec d'aquestes tasques de cura quan elles ja no hi siguin, tal com testifica el cas de la Salma:⁵⁶

“El meu fill vivia fora, però em va venir a veure i ens van tirotejar a tots dos mentre érem al balcó de casa. L'ambulància no va arribar fins al cap de diverses hores i al meu fill el donaven per mort, però finalment va passar divuit mesos en coma i ara està en cadira de rodes. Vaig caure en depressió per la situació del meu fill. Ara té quaranta-dos anys i la meua feina és intentar buscar-li una dona perquè el cuidi en el futur.”⁵⁷

52. The Palestinian Initiative for the Promotion of Global Dialogue and Democracy (MIFTAH). (2022). *No prison like home: House arrest in occupied Jerusalem*.

53. Segons el Comitè de Famílies de Presoners de Jerusalem, les autoritats d'ocupació israelianes van emetre prop de 2.200 ordres d'arrest domiciliari entre el gener del 2018 i el març del 2022, de les quals 114 per a menors de dotze anys. MIFTAH apunta que el nombre d'ordres d'aquest tipus es va reduir el 2021 i el 2022, després de l'aprovació de noves normes que permeten la detenció de menors de catorze anys i imposen càstigs més severos per als acusats per pràctiques com el llançament de pedres.

54. Entrevista amb Sama Aweidah, Ramala, octubre del 2022.

55. Testimonis a Espaniol i Aweidah (2007), *op. cit.*, p. 23-24.

56. Nom fictici per preservar la identitat de la dona en dol. Entrevista col·lectiva a participants del grup de suport de Nablús, octubre del 2022.

57. Testimoni adaptat a partir del relat de la Salma durant l'entrevista.

4. Evolució i desenvolupaments clau

Des dels inicis del programa, el treball de WSC en l'àmbit de dones i dol traumàtic ha beneficiat centenars de dones i les seves famílies. La iniciativa va continuar rebent suport econòmic de Kvinna till Kvinna fins a finals del 2020 i, des de llavors, s'ha continuat desenvolupant en el marc de nous projectes en col·laboració amb l'ONG feminista catalana Associació Hèlia, finançats per l'Agència Catalana de Cooperació al Desenvolupament (ACCD), l'Ajuntament de Barcelona i el Col·legi Oficial de Psicologia de Catalunya.⁵⁸ Els eixos principals de la intervenció continuen sent el treball individual amb dones en dol, el treball en grups de suport i accions de sensibilització en l'àmbit comunitari. En tot el temps de treball i reflexió sobre aquesta aproximació –més de dues dècades– també s'han produït desenvolupaments que han buscat consolidar i enriquir la proposta. Entre aquests, cal destacar l'ampliació geogràfica i, de vegades, temàtica de l'àmbit d'acció; la recerca de continuïtat i sostenibilitat a través de més institucionalització i col·laboració amb altres entitats, organitzacions i actors, i també el treball orientat a visibilitzar la iniciativa i les experiències de les dones en dol com una via per aprofundir en la defensa dels drets de les dones palestines i en el reconeixement polític de les seves reivindicacions. Una breu anàlisi d'aquests desenvolupaments confirma l'aposta contínua per un enfocament holístic i feminista, que s'ha anat adaptant, tant com ha estat possible, a les necessitats canviants de les titulars de drets.

La iniciativa al voltant de les dones palestines i el dol, que inicialment abastava Jenín, Nablús i Betlem, s'ha estès a altres localitats de Cisjordània, entre les quals Halhul, Hebron, Jerusalem, Tubes i Qalqilya

política que suposava treballar amb les dones en dol, cosa que va comportar dificultats a l'hora de fer difusió i d'evitar reticències d'entitats col·laboradores, algunes de les quals temien ser clausurades per les autoritats israelianes si abordaven aquesta temàtica.

El desplegament d'una violència diferent i singular a Jerusalem per part de l'ocupació també va evidenciar la necessitat d'ampliar el treball des d'un punt de vista temàtic per tractar un tema específic que s'ha esmentat: l'arrest domiciliari de menors palestins. WSC va començar a treballar amb mares d'aquests nens, però va constatar que calia ocupar-se també del trauma dels menors. Segons dades de MIFTAH, el 85 % dels menors a la Jerusalem ocupada patia algun tipus de trastorn mental després de ser detinguts o sotmesos a arrest domiciliari. «Al principi vam començar a treballar amb les mares, després de considerar-les com a part del grup de dones en dol. Però després vam decidir que no podíem treballar amb elles

sense treballar amb els menors. Així va ser com vam obrir la porta a treballar amb voluntaris d'universitats que estudiaven psicologia, treball social i sociologia perquè, després d'una formació de WSC, poguessin visitar aquests nens a casa seva, parlar amb ells. Alguns van començar a dibuixar, a escriure.»⁶⁰ El 2020, WSC va rebre el premi de la Welfare Association per a organitzacions amb base a Jerusalem i va dedicar els recursos al programa de B2B i al treball amb mares, famílies i menors en situació d'arrest domiciliari. El treball en aquest àmbit també va derivar en la publicació d'un llibre il·lustrat amb alguns dels relats dels menors.⁶¹

Ampliació geogràfica i temàtica

Respecte a l'abast geogràfic, la iniciativa al voltant de les dones palestines i el dol, que inicialment abastava Jenín, Nablús i Betlem, s'ha estès a altres localitats de Cisjordània, entre les quals Halhul, Hebron, Jerusalem, Tubes i Qalqilya.⁵⁹ WSC ha hagut d'atendre les particularitats i els impactes de l'ocupació en cadascuna d'aquestes, però el cas de Jerusalem mereix una menció especial. Treballar a Jerusalem va resultar especialment complex per la sensibilitat

Estructura i treball en xarxa

Pel que fa a la recerca de continuïtat i sostenibilitat del treball amb les dones en dol, fases successives del programa han intentat enfortir l'aproximació B2B i establir mecanismes per facilitar l'abordatge de diferents necessitats de les dones que s'identificaven en les sessions individuals i grupals. Així, per exemple, des del principi WSC va desplegar una feina en xarxa amb altres organitzacions feministes o que treballen per la defensa dels drets humans de la població palestina.

58. El programa que es va iniciar amb el suport de Kvinna till Kvinna sota la denominació Women, Armed Conflict and Loss els últims anys s'ha desenvolupat en el marc del projecte Women, War and the Political Conflict: Palestinian Women in the Occupied Palestinian State. En el període més recent, el treball sobre dol traumàtic de WSC s'ha desenvolupat com a component dels següents projectes liderats per l'Associació Hèlia: Protecció integral des de la perspectiva de gènere de les dones exposades a violències múltiples (Cisjordània, Palestina) (2022-2023) i Salut integral amb perspectiva de gènere per a dones exposades a violències múltiples (Cisjordània, Palestina) (2023).

59. A la data de publicació d'aquest informe, la fase més recent del programa es desenvolupava a Hebron, Jenín, Nablús i Tubas.

60. Entrevista amb Sama Aweidah, octubre del 2022.

61. El llibre il·lustrat, titulat *Back home stories* ('Històries de tornada a casa'), està disponible en àrab al web de WSC.

Ja a la primera fase es va plantejar la col·laboració amb entitats com Family Defense Society (FDS), Women's Centre for Legal Aid and Counselling (WCLAC), i amb l'Agència de les Nacions Unides per als Refugiats Palestins (UNRWA, per les sigles en anglès), que es van mostrar disposades a atendre eventuais necessitats de les dones en dol que participaven en el programa i a oferir assistència especialitzada. En etapes posteriors es va continuar treballant per identificar les diferents institucions locals que proveeixen serveis per a les dones i les seves famílies a les àrees d'intervenció —inicialment a Nablús, Jenín i Betlem— i es van establir *parternariats* per facilitar la col·laboració i implicació en el programa. També es va decidir establir comitès assessors (*advisory committees*) del programa a les diferents localitats, integrats per dones i homes en representació de diverses organitzacions i institucions, amb la intenció de facilitar la identificació de serveis útils per a les dones en dol, mecanismes d'acció, ajudes per als seus fills i espais per a sensibilitzar sobre el dol i els seus impactes en la salut física i mental. Per exemple, a la quarta fase del programa (2011-2013), el comitè assessor a Nablús estava constituït per representants de ministeris —en el transcurs del programa s'ha establert relació principalment amb el Ministeri d'Afers de la Dona i el Ministeri d'Afers dels Presoners—⁶² i dels àmbits acadèmic —An-Najah National University i Al-Quds Open University—, social —Associació Working Women Centre for Development of Community Resources i Community Rehabilitation Center— i mitjans de comunicació —Isdaa Press Center i An-Najah Radio Station.⁶³

La col·laboració amb altres entitats ha implicat nombroses organitzacions en aquests vint anys de trajectòria, i el treball en xarxa s'ha convertit així en un tret distintiu del programa de WSC, cosa que ha facilitat l'accés de les dones en dol a informació sobre

els seus drets, així com a ajuts i oportunitats a què poden accedir.⁶⁴ En les fases més recents, el treball al voltant de les dones en dol de WSC s'ha realitzat de la mà d'organitzacions com Health Work Committees (HWC), Metges Sense Fronteres, Mental Health Clinic, afiliades a UNRWA, i amb el Ministeri de Salut, a les quals es deriven casos de dones en dol que requereixen seguiment i atenció psicològica especialitzada. També s'ha treballat amb el Club de Presoners Palestins i es manté la col·laboració amb el Ministeri d'Afers dels Presoners.

Un dels desenvolupaments més significatius en termes d'estructura i institucionalització ha estat l'establiment d'associacions integrades per les dones en dol

El treball al voltant de les dones en dol i amb elles també s'ha vist influït en els darrers anys per la implicació de WSC en xarxes feministes palestines, especialment Al Muntada —fòrum d'ONG palestines per fer front a la violència contra les dones, que promou canvis en lleis palestines discriminatòries— i Fada —coalició que desafia la fragmentació i reuneix organitzacions de dones palestines del 1948 (amb ciutadania israeliana)⁶⁵ a Gaza, Cisjordània i la diàspora. Tot i que la participació de WSC a les dues xarxes no té relació directa amb les activitats del programa, a la pràctica també permet ajudar a abordar la violència multidimensional que afronten les dones palestines.⁶⁶

Paral·lelament, un dels desenvolupaments més significatius en termes d'estructura i institucionalització ha estat l'establiment d'associacions integrades per les dones en dol. Després d'onze anys de treball, WSC i dones que havien participat al programa van decidir institucionalitzar els seus esforços i promoure la creació de la primera d'aquestes associacions a Nablús, amb la idea que la nova entitat pogués assumir la tasca d'advocar per les necessitats de les dones en dol a escala local, nacional i regional. L'associació Eternal Women Society de Nablús es va registrar a principis del 2013, després d'una fase de formació dels seus integrants en temes com ara gestió, lideratge,

62. El Ministeri d'Afers de Detinguts i Exdetinguts es va crear el 1998 en el marc dels acords d'Oslo. El 2014 va ser substituït per la Comissió d'Afers de Detinguts i Exdetinguts, dependent de l'OLP.

63. Hassnain, S. (gener del 2014). *Women, War and Political Conflicts: Palestinian Women in the Occupied Territory. The Fourth Phase 2011-2013*, Report Evaluation, p. 45.

64. A tall d'exemple, el 2018 els comitès assessors a les diferents localitats on es desenvolupava el programa estaven integrats per les entitats següents: a Hebron, per Mental Health Institute, Hebron Directorate's Office, Treatment and Rehabilitation Centre de Victims of Torture, Prisoners Club, Prisoners Rehabilitation Center, UNRWA, WCLAC, Union of Psychological and Social Specialists, Women's and Children's Unit, TIPH i Union of Palestinian Women's Committees; a Jerusalem, per Jerusalem Centre per Legal Aid and Counselling, Union of Health Work Committees, WCLAC i Al-Thori Women's Club; a Jenín, per Women's Unit / District Jenin, Ministeri d'Educació, PMRC, YMCA, Al Najdah, Girls Care Centre, Al-Haq i Association of Women Action.

65. Els palestins i palestines «del 1948» van romandre al territori on aquell any va ser proclamat Israel. Se'ls va concedir la ciutadania israeliana (a Israel són anomenats «araboisraelians»), però aquesta s'inscriu en el marc d'un estat nació que es declara jueu. Fins al 1966 van ser sotmesos a la llei marcial i la seva vida quotidiana ha estat condicionada per la seva consideració com a ciutadans de segona i per les discriminacions sistemàtiques que pateixen en múltiples àmbits. Per a més informació, vegeu el capítol següent: Domínguez d'Olazábal, I. (2022). Los palestinos de 1948. A *Palestina. Ocupación, colonización, segregación*. Los Libros de la Catarata.

66. Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center. (31 de gener del 2021). *Women, War and the Political Conflict: Palestinian Women in the OPT, phase-out*, Narrative annual report (2020), p. 6.

planificació, promoció de drets de les dones i gènere.⁶⁷ El 2020 es van establir associacions similars o filials de dones en dol a Jenín, Hebron i Jerusalem, després d'algunes formacions per afavorir que poguessin operar de manera independent. En l'últim any del programa de la mà de Kvinna till Kvinna, WSC va donar suport a les tres noves associacions i van desplegar conjuntament el programa en els seus tres nivells: individual, grupal i sensibilització en l'àmbit comunitari. En el cas de l'associació de dones en dol de Jerusalem, aquesta també es va implicar en la implementació del projecte sobre menors sota arrest domiciliari.

Eternal Women Society —de vegades també anomenada Eternal Women Association per la traducció de la seva denominació en àrab— es defineix com una organització de la societat civil sense ànim de lucre i feminista dedicada a ajudar les dones a superar l'impacte de la pèrdua i a empoderar-les perquè tinguin un impacte positiu a la societat. «Dones que han passat per tot el procés s'han convertit en col·legues», apunta una de les professionals tècniques de WSC. En la fase 2023-2024 del programa, WSC estava treballant amb la filial d'Eternal Women Society a Jenín després que l'entitat els contactés i demanés suport per proporcionar ajuda psicològica a les dones de la ciutat i del camp de refugiats de Jenín, davant el deteriorament de les condicions de seguretat i la intensificació de les operacions militars israelianes a la zona, com les que les IDF van dur a terme el juny i juliol del 2023.

Visibilització, denúncia i difusió

Cal afegir a aquests desenvolupaments la creixent consciència al llarg dels anys sobre la necessitat i la importància de visibilitzar la iniciativa i les experiències de les dones en dol. Alguns dels casos van ser derivats a organitzacions locals i internacionals de defensa dels drets humans, i es va treballar en la documentació professional de les històries per afavorir que sortissin a la llum. D'aquesta manera, diverses experiències de les dones en dol van ser remeses al relator especial de drets humans de les Nacions Unides, i algunes van accedir a donar testimoni en fòrums internacionals. També van ser rellevants algunes reunions de WSC i

dones en dol amb parlamentaris a Suècia i Alemanya per sensibilitzar sobre la temàtica a escala internacional —en el cas suec particularment, ja que després d'escoltar-les es va decidir ampliar el suport econòmic al programa durant diversos anys.⁶⁸ Els testimonis i els casos documentats de dones en dol han permès, per tant, la realització d'activitats de *lobby* i denúncia sobre els efectes de l'ocupació en les dones palestines, cosa que ha contribuït al reconeixement polític de les seves reivindicacions.

Paral·lelament, amb els anys les reflexions van apuntar a la rellevància de compartir l'experiència de les dones en dol i l'aproximació B2B més enllà de Palestina.

Una conferència nacional organitzada en el marc del programa en el període d'implementació 2017-2019, en què van participar diversos actors vinculats a la iniciativa, també va apuntar entre les seves recomanacions la de transferir el coneixement acumulat en anys de treball amb dones en dol a altres latituds, en particular en zones en conflicte. El 2017, de fet, integrants de l'equip de WSC van participar en un intercanvi d'experiències amb altres organitzacions de la regió MENA (Orient Mitjà i Nord d'Àfrica) en una trobada organitzada per Kvinna till Kvinna a Suècia —viatge on membres de l'equip tècnic i dones en dol dels grups de suport de Jerusalem i

Hebron també van donar testimoni en una conferència per reflexionar sobre els cinquanta anys d'ocupació des d'una perspectiva feminista.⁶⁹ WSC també ha estat en contacte amb dones sirianes que volien treballar amb dones en dol que eren fora del país com a refugiades, i els va fer una formació a Turquia. Els intents per transferir directament l'experiència a dones palestines refugiades al Líban, en canvi, no van prosperar en el seu moment per diversos obstacles, entre els quals hi havia dificultats per aconseguir l'aprovació del govern libanès per a aquest tipus d'activitats.⁷⁰

En aquesta mateixa línia cal considerar també el treball de comunicació, que contribueix a la visibilitat i la legitimitat política i social de l'experiència i que ha inclòs l'elaboració d'un documental sobre les associacions de dones en dol. Aquest recurs va ser concebut com una eina útil per a la presentació de les noves entitats al públic general, institucions governamentals i donants potencials.⁷¹

67. *Op. cit.*, p. 46.

68. Entrevista amb Sama Aweidah, octubre del 2022.

69. Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center. (1 de febrer del 2018). *Women, War and Political Conflict: Palestinian Women in the Occupied Palestinian State*, Narrative final report (període 2017-2019), p. 9-11.

70. Entrevista amb Sama Aweidah, octubre del 2022.

71. El vídeo, amb subtítols en anglès, està disponible a la pàgina de Facebook de WSC.

5. Assoliments i reptes: alguns apunts⁷²

En més de dues dècades de treball en matèria de dones i de dol, avaluacions successives de la proposta impulsada per WSC han constatat els seus impactes positius. Al llarg dels anys, aquesta iniciativa ha ajudat nombroses dones palestines i les seves famílies a afrontar situacions de dol doloroses; ha permès la trobada de dones que compartien experiències similars per escoltar-se, empatitzar i donar-se suport; ha contribuït a fer que les dones en dol recuperessin l'autoconfiança i la capacitat de decidir sobre les seves vides i les de les seves famílies, i ha afavorit que algunes arribessin a tenir més independència, visibilitat i protagonisme a l'hora de donar testimoni dels difícils camins que han hagut de transitar a causa dels impactes de la violència, de reivindicar reconeixement als seus drets i de desafiar algunes normes socials que les han afectat negativament després de les pèrdues. Les enquestes realitzades en les fases més recents del programa per intentar valorar els canvis psicològics i de comportament indiquen que un 85 % de les participants considerava que havia incrementat la seva habilitat i disponibilitat per integrar-se socialment, i expressaven el seu desig de participar en activitats comunitàries. També deien que se sentien més en calma i que havien millorat la seva capacitat d'entendre altres persones. Algunes manifestaven el seu desig d'ajudar-ne d'altres i guiar-les perquè poguessin alleujar el pes del seu dolor. Les indagacions constaten també que el treball comunitari ha tingut efectes positius. Després d'implicar-se en activitats d'informació i sensibilització, la major part de les participants reconeixen que són més conscients de conceptes de salut mental associats amb la pèrdua i sobre la necessitat de donar suport a les dones en dol. Aquests espais també han servit per conscienciar sobre com actuar davant d'arrestos potencials o episodis de confrontació amb les forces militars o colons israelians⁷³ o com accedir a institucions que ofereixen suport. Així mateix, s'han fet servir de manera creixent per sensibilitzar sobre els drets de les dones, sobre els seus

rols als espais públic i privat, i sobre la violència contra les dones en situació de dol traumàtic per l'ocupació i contra les dones en general, entre altres temes.

En la valoració de les successives fases del programa, els testimonis de les dones implicades en la iniciativa han estat clau per il·lustrar les conseqüències positives i els processos de canvi que s'han posat en marxa gràcies a la intervenció.

Sobre els efectes positius de la participació en les sessions grupals d'escolta i suport mutu:

- «Sento que som com germanes. Hem passat a ser properes i amigues. Finalment, he trobat persones amb qui puc parlar de les meves preocupacions. Abans no tenia amb qui fer-ho.»⁷⁴
- «El grup és el lloc on em sento més còmoda. Allà soc capaç d'expressar-me lliurement. Puc anar a la sessió sentint-me deprimida i sortir-ne totalment diferent. Gràcies a Déu, aquest és el lloc que em conforta.»⁷⁵
- «No volia anar a les sessions després de la mort del meu marit. Desitjava la mort perquè érem tan joves i la pena era massa gran. No estava convençuda que les sessions poguessin canviar la meua manera de veure les coses. Amb el temps, em vaig adonar de la importància i l'impacte de les sessions per canviar molts pensaments i sentiments negatius que no podia compartir amb ningú més. Per això m'he compromès amb les sessions i les espero totes amb impaciència.»⁷⁶

Sobre la importància de compartir experiències i l'impacte dels testimonis d'altres dones en dol:

- «Quan sentim les històries de les altres, les nostres semblen més fàcils d'assimilar. El que ens ha passat és greu, però quan sents el que els ha passat a altres dones, els teus problemes semblen menors.»⁷⁷

72. Aquest informe no pretén fer una avaluació exhaustiva o professional independent de la implementació dels projectes associats al programa Women, Armed Conflict and Loss, del compliment d'indicadors de verificació o de models de teoria del canvi relacionats amb aquesta iniciativa. Tot i això, la reconstrucció de l'experiència permet identificar i assenyalar alguns aspectes positius i dificultats o reptes que s'han observat en el transcurs dels anys en què s'ha desplegat el programa.

73. Habitants dels assentaments construïts per Israel en territori ocupat i considerats il·legals per la llei internacional. La violència exercida pels colons israelians contra població i propietats palestines s'ha incrementat significativament els darrers anys. El 2023 (abans dels fets del 7 d'octubre) es comptabilitzaven tres incidents per dia, segons dades de les Nacions Unides. UN News. (1 de novembre del 2023). *Rise in intimidation, settler violence in the West Bank, warns OCHA*.

74. Testimoni a Abu-Baker (2004), *op. cit.*, p. 97.

75. Testimoni a Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center. (31 de gener del 2021). *Women, War and the Political Conflict: Palestinian Women in the OPT, phase-out*, Narrative annual report (2020), p. 7.

76. Testimoni recollit per les treballadores socials de WSC en el marc del projecte «Protecció integral des de la perspectiva de gènere de les dones exposades a violències múltiples (Cisjordània, Palestina)» (01/01/2022 - 30/09/2023), liderat per Associació Hèlia i finançat per l'ACCD.

77. Testimoni a Abu-Baker (2004), *op. cit.*, p. 97.

- «Francament, solia pensar que era l'única persona amb preocupacions i problemes, com si fos l'única amb un fill a la presó. Ho considerava la fi del món, però creu-me, em vaig sentir avergonyida en sentir les experiències d'altres dones en dol, especialment les que ens han donat suport. Quan penso en el viatge de transformació personal, penso en mi mateixa i m'agradaria ser com elles.»⁷⁸

Sobre els processos de transformació i empoderament després de la participació al programa:

- «Solia anar amb un psiquiatre, però ell no em podia ajudar. Jo estava devastada, desesperada. No tenia energia per fer res. No podia prendre ni les decisions més simples de la meua vida; havia perdut el control de casa meua, i la comunitat i el meu entorn havien pres la iniciativa i havien decidit la meua vida per mi. Després de les sessions, que jo anomenaria realment *màgiques*, vaig començar a sentir-me realment millor. Vaig començar a dormir millor, em vaig convertir en una persona nova. La meua principal preocupació va passar a ser com proveir els meus fills sense parar atenció a les persones del meu voltant que havien tingut un impacte negatiu en la meua vida. El més important és que he deixat de prendre tranquil·litzants; no els necessito. Avui tinc autoconfiança, dono suport a altres persones i m'encanta aquesta feina. M'he recuperat a mi mateixa, estic present i la meua presència és important. M'estimo a mi i estimo la gent. M'agradaria ajudar més gent, donar més suport (...). Vaig començar a cuidar-me i a preocupar-me per com em veig. Fins i tot va canviar el color de la roba que porto. Vaig deixar de vestir-me completament de negre.»⁷⁹
- «El 5 de novembre del 2014 és una data que em va deixar cicatrius profundes al cor. Va ser el dia que vaig rebre la notícia de la mort del meu marit. La meua reacció va ser freda i resignada, com si hagués perdut el control de les meues emocions, com si hagués perdut el desig de viure (...). Estava perduda, completament. No sabia com ni cap on continuar el meu viatge. La por i la tristesa em tenien aclaparada, mentre els meus fills jugaven al meu voltant. Vaig decidir ser forta (...) i vaig contactar amb Women's Studies Centre, perquè

sabia que es preocupaven per les dones en dol i el seu estat psicològic. Vaig unir-me a un grup, vaig conèixer altres dones que havien perdut els seus fills, els seus marits i les seves llars per la nostra terra i que romanien pacients, resoltes i resilients. Allí la meua debilitat es va transformar en poder, la meua pena en esperança i vaig ser capaç d'aixecar-me. Em vaig apuntar a la universitat i vaig acabar els estudis. Vaig començar a proporcionar ajuda, em vaig fer forta i vaig passar a ser capaç de fer-me càrrec de la tristesa d'altres persones i donar-los esperança. Vaig ser capaç de realitzar el meu potencial i d'obrir un camí als meus fills. Em vaig trobar amb moltes dificultats. La gent de la meua comunitat rural parlaven de mi, em criticaven perquè sortia de casa. Per a ells, una dona vídua havia de quedar-se a casa amb els seus fills. Vaig rebutjar aquesta idea i em vaig mantenir desafiant.»⁸⁰

- «La meua vida ha canviat significativament. Sentia que estava morta després de la mort del meu fill i em semblava que el món no valia la pena. Em vaig aïllar de tothom. Avui, gràcies al grup, m'adono de com n'és d'important pensar en la meua família i tenir-ne cura. Em sento viva una altra vegada i sé que he de cuidar la meua salut i la meua vida.»⁸¹

Sobre la conscienciació respecte a les necessitats de les dones en dol:

- «Gràcies a les intervencions som més conscients sobre com tractar amb les mares de màrtirs, particularment quan reben la notícia i el trauma posterior; sobre com podem protegir-les perquè no els injectin sedants que les deixen en un estat de negació durant tota la vida.»⁸²
- «M'agradaria expressar un punt important. No hem de forçar la mare d'un màrtir a cantar i ulular quan està en l'apogeu de la pèrdua i el dolor. De fet, les mares rarament s'adonen del que passa al seu voltant, perquè estan en estat de xoc. Quan comencen a sobreposar-se a l'impacte, tenen un sentiment de culpabilitat durant tota la seva vida. Repeteixen una frase: "Com vaig poder cantar el dia de la teua mort, estimat fill meu?". Ho he sentit a diverses dones en dol i em trenca el cor.»⁸³

78. Testimoni a Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center. (31 de gener del 2021). *Women, War and the Political Conflict: Palestinian Women in the OPT, phase-out*, Narrative annual report (2020), p. 8.

79. Testimoni a Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center. (31 de gener del 2021). *Women, War and the Political Conflict: Palestinian Women in the OPT, phase-out*, Narrative annual report (2020), p. 9.

80. Testimoni a Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center. (31 de gener del 2021). *Women, War and the Political Conflict: Palestinian Women in the OPT, phase-out*, Narrative annual report (2020), p. 12.

81. Testimoni recollit per les treballadores socials de WSC en el marc del projecte «Protecció integral des de la perspectiva de gènere de les dones exposades a violències múltiples (Cisjordània, Palestina)» (01/01/2022 - 30/09/2023), liderat per Associació Hèlia i finançat per l'ACCD.

82. Testimoni a Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center. (31 de gener del 2021). *Women, War and the Political Conflict: Palestinian Women in the OPT, phase-out*, Narrative annual report (2020), p. 8.

83. *Ibid.*

Durant els més de vint anys des de la posada en marxa d'aquesta iniciativa, també s'han identificat una sèrie d'obstacles i reptes, alguns dels quals continuen condicionant el desplegament del programa i els processos de canvi que pretenen promoure en les vides de les dones palestines. Sense ànim d'exhaustivitat, val la pena destacar-ne alguns dels més rellevants.

El primer i més evident és la persistència dels impactes de les polítiques de colonització, ocupació i militarització israelianes, que han continuat provocant pèrdues i impactes múltiples a les dones palestines. En les darreres dues dècades la fragmentació, desposseïció i discriminació estructural que afecta la població palestina s'ha accentuat, fins al punt que en els darrers anys ja són nombroses les veus internacionals —incloses organitzacions de referència en matèria de drets humans com Amnistia Internacional i Human Rights Watch— que denuncien la seva situació com un règim d'*apartheid*, tal com alerten des de fa temps activistes i entitats palestines. La violència, lluny d'aturar-se, s'ha intensificat. La casuística de dones en dol que han participat o estan participant en les fases més recents del programa és molt similar a la de les primeres etapes de la iniciativa: mares, esposes i filles de presoners; mares que lluiten alhora amb la mort i la detenció de diversos dels seus fills; dones que han perdut els seus marits; filles que han perdut els pares; germanes que han perdut els seus germans; dones que han resultat ferides o que han d'afrontar les cures de fills amb discapacitats greus a causa de la violència; dones que han perdut casa seva o que viuen atemorides per l'amenaça de ser expulsades de casa per les forces d'ocupació o que pateixen atacs constants de colons; dones que tenen por contínuament de la demolició dels seus habitatges o la confiscació de les terres agrícoles que constitueixen el seu mitjà de supervivència. «En la mesura que hi ha dones en dol cada dia, no podem aturar aquest projecte», reconeix Sama Aweidah.⁸⁴ A més, els obstacles que imposa l'ocupació es tradueixen en reticències per part d'algunes persones, que no volen ser objecte de noves mesures o represàlies de les forces israelianes. També es materialitzen en contínues dificultats pràctiques per a la plena realització d'activitats del programa. Per exemple, problemes d'assistència de les dones en dol a les reunions de grup a causa de la presència de *checkpoints*; la imposició de tocs de queda, tancaments

El repte més evident és la persistència dels impactes de les polítiques de colonització, ocupació i militarització israelianes, que han continuat provocant pèrdues i impactes múltiples a les dones palestines

de vies de comunicació o por per la situació de seguretat; dificultats de les professionals per viatjar o accedir a certes localitats; repercussions en els calendaris d'implementació, entre d'altres.

Un segon repte persistent que s'ha constatat al llarg dels anys del programa és la necessitat de donar resposta a les necessitats materials de les dones que afronten dols i pèrdues. Moltes estan en situacions greus de vulnerabilitat, per la qual cosa requereixen suport i oportunitats. «De vegades les dones i les famílies necessiten ajuda econòmica, i no tenim aquests recursos. Quan una mare ha perdut casa seva no només necessita parlar del dol, també veure com continuar la seva vida en aquestes circumstàncies»,⁸⁵ explica la directora de WSC. Conscients d'aquesta realitat, des del

programa s'ha intentat afavorir l'atenció a aquestes necessitats a través de la col·laboració amb altres entitats palestines —a tall d'exemple, entitats com Family Defense Society ofereixen programes de formació professional per a dones, en els quals han participat algunes dones en dol o les seves filles. Des de la seva constitució, les associacions de dones en dol també han tingut present la rellevància d'abordar la qüestió de l'empoderament econòmic⁸⁶ i en el passat també han promogut iniciatives per garantir, per exemple, l'accés d'algunes d'aquestes dones en dol a paquets d'aliments bàsics. La participació

en el programa també ha permès que algunes hagin decidit impulsar conjuntament petites iniciatives econòmiques.⁸⁷ Les demandes de les mateixes dones en dol reclamant més oportunitats en aquest àmbit també han motivat la seva implicació en projectes d'empoderament econòmic —com ara un iniciat a principis del 2024—, que inclouen formacions per desenvolupar iniciatives econòmiques a petita escala.

Un tercer desafiament que cal considerar té a veure amb els recels i les reticències d'alguns sectors de la societat palestina. Pel que fa específicament a aquest projecte, WSC considera que la comunitat respecta i valora la seva feina.⁸⁸ Això no obstant, per la seva implicació en la defensa dels drets de les dones, el seu paper en la promoció de marcs internacionals que promouen la igualtat i la no-discriminació —com la Convenció sobre l'Eliminació de Totes les Formes de Discriminació contra la Dona (CEDAW, per les sigles en anglès)— i el seu treball juntament amb altres

84. Entrevista amb Sama Aweidah, octubre del 2022.

85. Entrevista amb Sama Aweidah, octubre del 2022.

86. Per a més informació sobre aquest tema vegeu: Urrutia, P. (març del 2023). *Empoderament econòmic de les dones a Palestina: reflexions des d'una perspectiva feminista*. Escola de Cultura de Pau i Associació Hèlia.

87. Kvinna till Kvinna i Women's Studies Center (2021), *op. cit.*, p. 4 i 7.

88. Entrevista amb Sama Aweidah, octubre del 2022.

organitzacions feministes palestines per l'aprovació de normes com la Llei de protecció de la família, l'entitat ha estat objecte de crítiques i qüestionaments per part de sectors polítics i socials conservadors i tradicionalistes, especialment a partir del 2022.⁸⁹ Aquests grups diuen defensar els valors socials i religiosos de la societat palestina i acusen WSC de desviar-se dels costums i les tradicions i encoratjar discursos i pràctiques contràries a la llei islàmica. Aquesta situació, que fins i tot ha derivat en amenaces i difamacions a la directora de WSC, ha afectat també la implementació del programa i, en particular, la realització d'algunes activitats de sensibilització a escala comunitària. En algunes localitats diverses dones han declinat participar en activitats per por que la seva assistència pogués perjudicar la seva reputació o motivar acusacions per part dels sectors crítics amb WSC.

Un repte addicional que identifiquen persones vinculades a la implementació del programa en les fases més recents té a veure amb mantenir el contacte amb algunes de les dones en dol que han participat en la iniciativa; especialment, amb algunes de les que han rebut les sessions inicials de suport psicosocial però que, per diverses raons en què convindria aprofundir, han decidit no vincular-se als grups de suport. En una línia similar, un altre desafiament és poder oferir un component de suport psicosocial més ajustat a les necessitats específiques de cadascuna de les dones.

Finalment, un altre repte que cal tenir en compte es relaciona amb la necessitat de donar més visibilitat a l'experiència, a fi de contribuir a més difusió i legitimitat política i social de les reivindicacions de les dones en dol. També perquè s'ha convertit en una «bona pràctica» que pot ser replicable i d'utilitat en altres contextos. Tot i que s'han fet passos en aquest sentit, és possible aprofundir en el treball de comunicació i disseminació de l'experiència i en la seva vinculació amb alguns marcs internacionals que podrien ajudar a donar-li una protecció exterior més gran, entre els quals l'agenda internacional Dones, Pau i Seguretat.⁹⁰

Epíleg: pèrdua i dol en temps de genocidi

Tal com s'ha intentat retratar a l'apartat anterior, malgrat els obstacles i reptes que persisteixen, el treball al voltant de dones en dol ha obert el camí per a transformacions positives en les vides de centenars d'elles en els seus processos d'afrontament de pèrdues múltiples. No obstant això, aquest fet no és aliè que l'ideal seria que una iniciativa d'aquesta naturalesa no hagués d'existir. En una de les seves reflexions sobre la pertinència del programa, la directora de WSC, Sama Aweidah, reconeixia que havien de continuar amb aquesta feina «perquè cada dia hi ha una dona en dol a Palestina». Lamentablement, les paraules agafen una nova dimensió en moments en què són innombrables les veus que denuncien l'actual comissió de genocidi per part de l'Estat d'Israel contra la població palestina. Un genocidi que, en paraules de la relatora especial de les Nacions Unides sobre els drets humans al territori palestí ocupat des del 1967, Francesca Albanese, forma part integral de la ideologia i les pràctiques del colonialisme d'assentament i no es pot desvincular de les polítiques de neteja ètnica contra la població palestina observades en el passat.⁹¹ Tal com subratlla la mateixa Albanese, infligirà a la població palestina un «incalculable trauma col·lectiu que serà experimentat per generacions».

Els arguments per justificar les acusacions per crims de genocidi contra Israel han presentat evidències ingents sobre els impactes de l'ofensiva israeliana a la Franja de Gaza des de l'octubre del 2023. En el moment de tancar aquest informe (abril del 2024) es comptabilitzaven més de 33.000 persones assassinades (més del 70 % dones i menors), es calculava que 7.000 persones més seguien sota la runa, la xifra de ferits superava els 75.000, gairebé el 80 % de la població de la Franja estava desplaçada i més d'un milió de persones estaven abocades a la fam. Un dels elements d'aquestes evidències ha posat el focus en les conseqüències

La magnitud dels fets recents permet anticipar necessitats ingents futures de suport en matèria de salut mental per afrontar un nivell tan extraordinari de pèrdues

89. Per a més informació vegeu: Urrutia, P. (abril del 2022). *Reptes de l'agenda feminista a Palestina en un context post-pandèmia*. Escola de Cultura de Pau i Associació Hèlia.

90. Per a més informació, vegeu: Urrutia, P. (octubre del 2019). *Dones, pau i seguretat: aplicació, reptes i límits a Palestina*. Escola de Cultura de Pau i Associació Hèlia.

91. Francesca Albanese puntualitza que hi ha «patrons històrics de genocidi que demostren que la persecució, discriminació i altres etapes preliminars preparen el terreny per a l'aniquilació en la fase de genocidi. A Palestina, el desplaçament i l'eliminació de la presència indígena àrab ha estat una part inevitable de la formació d'Israel com a estat jueu». UN OHCHR. (25 de març del 2024). *Anatomy of a Genocide, Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights in the Palestinian territories occupied since 1967, Francesca Albanese*, A/HRC/55/73, párr. 10, p. 3.

en termes de salut mental, en la mesura que serveix per acreditar la comissió d'un dels actes de genocidi tipificats: «causar seriosos danys físics i mentals» a un grup determinat. La informació sobre aquest tipus d'impactes es va incloure així a la demanda presentada per Sud-àfrica a finals de desembre del 2023 davant del Tribunal Internacional de Justícia (TIJ), que el gener del 2024 va derivar en un dictamen del màxim tribunal de l'ONU que exigia a Israel una sèrie de mesures davant del que reconeixia com a risc creïble de «perjudici irreparable» contra la població palestina i que en la seva valoració preliminar va identificar com a actes «plausibles» de genocidi.⁹² Les dades proporcionades al TIJ per Sud-àfrica informen, per exemple, dels nivells de trauma sever entre la població infantil de Gaza ja abans de l'última escalada de violència —un diagnòstic que ha empitjorat, tal com ratifica un estudi recent de Save the Children—,⁹³ de les conseqüències per als qui han perdut les seves mares o pares o que són els únics supervivents de famílies senceres o de l'impacte de la campanya de deshumanització i tractes cruels i degradants per part de les forces israelianes.

En el seu informe (que se centra únicament en Gaza), Francesca Albanese conclou que amb les seves accions i omissions Israel hauria comès almenys tres dels cinc actes prohibits inclosos en la Convenció contra el Genocidi,⁹⁴ i assenyalava específicament els danys psíquics: «Els supervivents carregaran amb un trauma indeleble havent estat testimonis de tanta mort i experimentat destrucció, manca d'una llar, pèrdues materials i emocionals, por i una humiliació sense fi. Aquestes experiències inclouen fugir enmig del caos de la guerra sense telecomunicacions ni electricitat; observar destrucció sistemàtica de barris sencers, habitatges, universitats, llocs religiosos i culturals; buscar entre la runa, sovint només amb les mans, els seus éssers estimats; veure cossos profanats, despullats de la seva roba, embenats i sotmesos a tortures i altres tractes cruels, inhumans i degradants, i, finalment, ser

sotmesos a la gana, adults i nens per igual (...). Tenint en compte la rellevància dels nens i nenes per al futur desenvolupament d'una societat, infligir-los seriosos danys corporals i psíquics pot ser raonablement interpretat com un mitjà per destruir un grup totalment o parcialment».⁹⁵ En només quatre mesos l'Estat d'Israel havia assassinat a la Franja de Gaza més menors —més de 13.000— que en tots els conflictes armats a tot el món en quatre anys.⁹⁶

La magnitud dels fets recents permet anticipar necessitats ingents futures de suport en matèria de salut mental per afrontar un nivell tan extraordinari de pèrdues, especialment a Gaza, però també a Cisjordània, on els darrers anys la violència i la repressió de l'ocupació s'han intensificat fins a nivells sense precedents. Mentrestant, els testimonis de les dones palestines expliquen l'esquinçament: com intenten sostenir la vida en un context de deshumanització total, amuntegament i precarietat; com les mares s'enfronten al dia a dia sense saber si podran protegir o alimentar els seus fills i filles.⁹⁷ Algunes activistes i acadèmiques palestines reconeixen també la seva profunda inquietud per les accions israelianes que pretenen una destrucció intencionada del passat, present i futur palestí; admeten el desafiament que suposa analitzar i posar paraules a l'horror en les circumstàncies actuals, i s'interroguen des d'ara mateix sobre com podran fer front en el futur a aquesta experiència col·lectiva de dolor i trauma. A més, es pregunten si realment és possible «sobreviure» a un genocidi. Quan es posi fi al genocidi esperen ser capaços d'articular-lo i d'intel·lectualitzar-lo, però reconeixen que —segurament— necessitaran un nou llenguatge.

Aquest informe es va acabar de redactar l'abril del 2024.

92. Per a més informació vegeu: Escola de Cultura de Pau. (abril del 2024). *Escenarios de riesgo y oportunidades de paz*.

93. Save the Children. (març del 2024). *Trapped and Scarred: The Compounding Mental Harm Inflicted on Palestinian Children in Gaza*.

94. Per a més informació, vegeu: UN. (11 de gener del 2024). *Explainer: What is the Genocide Convention?*

95. UN OHCHR. (2024). *op. cit.*, p. 8.

96. Euronews. (15 de març del 2024). *UNRWA head says ongoing conflict in Gaza is a «war against children»*.

97. Per a més informació sobre els impactes de gènere vegeu l'entrevista de Pamela Urrutia amb WILPF España, del 8 de març del 2024.